Mirsad Sinanović

ŽRTVOVANJE VUKU

PROMETEJ
SAVREMENA PROZA

Urednik:
Safet Sijarić

Recenzenti:
Nedžad Ibrišimović
Hazim Akmadžić
Fehim Kajević

Likovna oprema:
Nurko Hodžić

CIP Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6) - 31

SINANOVIĆ, Mirsad

Žrtvovanje vuku / Mirsad Sinanović. - Sarajevo
: Prometej, 2003. - 261 str. ; 21 cm. - (Savremena proza)

Bilješka o autoru: str. 261

ISBN 9958-9548-0-X

COBISS/BH-ID 11672838

Rješenjem Federalnog Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta br. 0415-85/03 od 23. 01. 2003. godine knjiga "Žrtvovanje vuku" autora Mirsada Sinanovića, oslobođena je plaćanja poreza na promet proizvoda i usluga.

Mirsad Sinanović

ŽRTVOVANJE VUKU

Sarajevo, 2003. godine

SADRŽAJ

I

Sunce se bilo tek pojavilo iznad Ostišta kad je"Maglićevim" kamionima u Čelebiće stigla bukova građa. Kako je bilo dugo do večeri, Čelebićani nisu hitili, samo im je bilo čudno što će im ovoliko bukove građe. Bilo je toliko da se dvadeset kuća moglo popoditi, pa da ne gledaju svoje zemljane podove. Osjećali su da se nešto sprema sa tom bukovinom, ali nisu time razbijali glavu, niti su šta pričali. Njihovo je odvajkada bilo da rade na zemlji i čuvaju stoku. I ni oko čcga se nisu sekirali.

Duga od dva do tri metra, bukovina je bila tcška pa su je jedva podizali. Prvo su kopali rupe, a onda su bukove kolce drvenim maljevima zabijali u zemlju. Tako su utvrdo sve radili da se činilo kako će stolovi tu godinovati.

I baš ti stolovi nasekirali su Jovana Radovića, najuglednijega domaćina u Čelebićima, čuvenog po dobroj rakiji i poštenju, jer mu nije išlo u glavu a nije mu bilo ni pravo da toliki stolovi budu na njegovom imanju. Eno im Mileta nakraj Čelebića, ima zemlje koliko svi oni, a ima i šestericu odraslih sinova, pa mu pomoć ne bi trebala.

Tako je mislio domaćin Jovan Radović, ali njega i njegovu ženu Stojanku pozvali su da dođu u grad, u crkvu Sveti Nikola u Čerezluku, gdje im je pop Sekula dao papire i crteže, prema kojima je i ćorav mogao vidjeti šta će biti na njegovom guvnu. Hajde, Jovan će poslušati popa, ali što su baš njega odredili za domaćina? Prvi put se zabrinuo otkako mu je sin Stojan otišao u Njemačku, prije dvadeset godina. Dobro, jeste srpska čast biti domaćin, pored toliko Srba u selima ovoga kraja, hvalit će ga svi Srbi iz Krnje Jele, Meštrevca, Vranovića, Ječmišta, Zavaita i Rijeke, ali Jovan se sjetio još nečega... Poznati profesor iz Sarajeva, koji je rodom iz ovih krajeva, pozvao je i Stojana, njegovoga sina jedinca, da dođe u Čelebiće, a za Stojana svi pričaju da je postao bogat u Njemačkoj... Eto, sin mu više nije dao mira, a ne ovi stolovi...

Jovanu baš nimalo nije bilo pravo što će se toliko ljudstvo iskupiti na njegovom imanju. Znao je svoje voćke udušu, svaku je sam zasadio i podigao, godinama ih pazio i bio ponosan na njih, sretan kada probeharaju, a kada rode šljive, jabuke i kruške, sreći njegovoj nije bilo kraja. Jovanova rakija od kruške i od šljive bila je čuvena u fočanskom kraju, nije bilo niti jednog uglednog domaćina a da od Jovana nije kupovao rakiju. I drugi u selima oko Čelebića pravili su rakiju, ali nije bila ni blizu Jovanovoj. Govorilo se da samo njegova ulijeva snagu i krepost.

Glas o Jovanovoj rakiji došao je i do Sarajeva, pa kada bi Fočaci išli u ovaj gad da traže nešto za sebe, nosili su Jovanovu rakiju od kruške, a i nekakav Gagula iz Beograda mahsuz je sa svojima dolazio u Čelebiće u lov i nikada se on i njegove kolege nisu vratili a da ne svrate kod Jovana na rakiju. Govorilo se da Jovan ima čist zrak i dobru zemlju, pa tako i zdrave kruške, šljive i jabuke, što niko nema u fočanskom kraju, a Gagula je nakon svakog, krupnog gutljaja, govorio:

- Ova rakija i mrtva Srbina diže na noge. Od nje starac postaje momak. Svi bismo je morali piti, jer ona Srbe drži na okupu.

Jovanove komšije nisu dale svojoj djeci da idu u njegove voćnjake, pa su tako čuvali Jovanovu sreću, a on je živio samo za tu svoju sreću i za sina Stojana, o drugome nije ni mislio. Sada mu njegovu sreću remeti taj dolazak uglednih Srba iz svih okolnih krajeva, te od Srbije i Crne Gore. Šta će s tolikim gostima i autima? Šta će biti sa njegovom voćnjaciina? Što su mu pozvali sina?...

Svu bukovu građu Čelebićani su dobili iz pilane "Maglić" u Brodu kod Foče, skrojenu za stolove. Prvo su oblovinu "Maglićevi" šoferi dovezli šumskim putevima čak sa Meštrevca, odakle je dovožena najkvalitetnija oblovina, a onda je velikim dizalicama spuštana na gatere u brodskoj pilani, te izrezana prenošena do pogona...

Iako nije bila mudrost postaviti stolove, Čelebićani su radili sporo, šutke, i nekako obazrivo, kao da će pogriješiti, nisu svaki dan postavljali stolove za tako visoke goste. Moralo je biti sve kako je

dogovoreno u crkvi Sveti Nikola u Čerezluku, gdje su se tih dana sastali najviđeniji Srbi sa popom Sekulom. Jovan Radović išao je od grupe do grupe svojih Čelebićana i pokazivao papir na kojem je sve bilo napisano i nacrtano...

Do podne, Čelebićani su postavili dvadeset i osam dugačkih stolova na velikom guvnu oko kojeg su bile zasađene Jovanove voćke. Onako izdaleka, bilo je lijepo vidjeti nove stolove ispod probeharalih voćki, izgledalo je da su stolovi izrasli iz zemlje a behar se s neba spustio. Domaćinu se od njegove kuće činilo da se behar stopio sa stolovima... Prelijepo je bilo na guvnu Jovanovom...

Ne potraja dugo, a žene su iz Jovanovog podruma već iznosile velike, bijele stolnjake sa plavim šarama, koje su Jovan i Stojanka dobili u crkvi Sveti Nikola, a pop ih naručio u Sarajevu od nekog trgovca. Žene su šuteći prekrivale stolove, kao da će razgovorom ukloniti ovu ljepotu, a Jovan se čudio: nikada se u Čelebićima nije šutjelo kada dolaze gosti. I njemu je bilo ugodno gledati plave šare na bijelim stolnjacima, koje su bole oči Čelebićana, na guvnu u probeharalom voćnjaku.

U Jovanovom podrumu Čelebićani su komadali volovsko meso, a onda ga u rukama nosili do stolova. Velike komade mesa razbacivali su po stolovima, i nikome nije moglo zafaliti. Čudili su se što će toliki komadi mesa, što nisu izrezani, doneseni u tanjirima, ali na Jovanovom papiru nije bilo tanjira, kašika i noževa. Meso će se jesti rukama... Jovanu nije išlo u glavu da će tako ugledni gosti meso rukama trgati. Valjda ne misle da se tako jede u Čelebićima, najudaljenijem fočanskom selu. Čim je ovako napisano, mislio je Jovan, na ovo neko zna odgovoriti, ali on to neće pitati. Samo da ovo bude i prođe, pa da se on vrati voćnjacima i stoci...

Bježao je od misli koje su ga napadale... One su odgovarale na ovo što ga je mučilo, ali je domaćin sam sebe htio zavarati... Bilo ga je strah od predstojećih događaja...

Onda su Jovanovi rođaci iz stražnjeg podruma počeli iznositi manju, drvenu burad u kojoj je bila rakija od kruške i od šljive, a koja je

u podzemnom podrumu godinovala. Nikada niko u ovim selima nije znao koliko rakije ima Jovan, pa su ga umjeli na prevaru pitati, a Jovana je mrzilo to što ga pitaju, jer ni on njih nije pitao šta oni imaju, te je mrzovoljno i odgovorao, miješajući brojeve...

Eto, sada se moglo vidjeti koliko rakije ima Jovan, trebalo je to samo izmjeriti i sabrati. Jovanovi rođaci iznosili su manju burad, a Čelebićanima se činilo da tome nema kraja, pa se nagadalo da iz svih godina, otkako se Jovan bavi rakijom, ima po dvadesetak manjih buradi. To je bilo najveće blago ovoga uglednog domaćina sa Čelebića. Od toga je i bio tako bogat, da mu nije bilo ravna u ovome kraju... Rođaci Jovanovi rakiju su sipali iz buradi u velike bokale, pazeći da se ne prosipa, pa bokale spuštali na sredinu stola, a pod svaki sto ostavljali su po jedno bure rezerve.

Kako li je samo sve to Jovan nadgledao? Na stolovima nije smjelo biti ničeg osim njegove rakije i volovskog mesa. Podalje su bukovi stolovi sa bijelim stolnjacima, ukrašenim plavim trakastim šarama, a iznad Jovanov behar. Sve ovo je bilo i nacrtano, pa se Jovan pitao kako su Srbi iz Foče i iz Sarajeva sve ovo nacrtali a da nisu bili na njegovom guvnu. Kao da su crtali tu na samom guvnu, tu ispod njegove kuće.

Nekakav crv mu nije dao mira, hodao je od kuće do voćnjaka, pa opet prema kući. Samo da ne misli na sina...

Iako se učitelj protivio, omladina je za glavni sto donijela stolice iz male škole u Zavaitu. Učitelj Janko došao je u Čelebiće i Jovana pitao ko će omladinu natjerati da vrati stolice u školu. Znao je da će Čelebićani stolice raznijeti, i ko će ih sakupiti?...

Jovanovi rođaci pripremali su skrojenu bukovu građu za najveći sto. Njih deseterica nosili su drvenu građu da bi je donijeli ispred drugih stolova, navrh guvna. Iskopali su rupe i drvenim maljevima uzemljivali kolce, a onda polahko, odozgo, polagali tešku bukovinu. To su Jovanovi rođaci radili sporo, kao da su strahovali da će se čelni sto srušiti pa nisu smjeli ići kraju, ili su željeli da ovo potraje. Prema Jovanu, ni oni sami nisu znali kako treba raditi, žurno ili sporo, samo su znali da se nešto na

ovome guvnu sprema, pa ih je to bojaznilo i nije im dalo komotno raditi.

Kada su postavili čelni sto, prekrili su ga stolnjacima, samo što su ovi bili plave boje, sa bijelim čipkama po rubovima, i sa izvezenim orlovima po sredini. A onda, deset metara iza stola, iskopali su velike rupe pa u njih uzemljili kolce. Na kolce su ekserima prikovali daske, te je ovo ličilo na visoki drveni zid iza velikog stola. Sada su bili potrošili svu bukovu građu, pa se Jovan pitao šta će biti sa drvenom građom kada svi odu... Ako je donesena na njegovo imanje, pravo je da tu i ostane, da se dade Čelebićanima...

Stojanka, žena Jovanova, iznosila je iz kuće ikone, one koje je dobila u crkvi Sveti Nikola od popa Sekule, a među njima bile su i dvije koje je davno crkvi poklonio Radovan Glodaja, fočanski trgovac, koji je svojim imetkom pomogao kada se crkva gradila.

Kako je pisalo na Jovanovom papiru, ikone su vješali na drveni zid iza velikog stola, pa su ih mogli vidjeti i oni od najudaljenijih stolova. Mnoge ikone, govorila je Stojanka, nekada su bile u crkvi u Kaurskom polju, no, te crkve više nema, ali ostale su ove ikone. Znalo se da se one poslije slave moraju oprati u rijeci.

Iz Ristine kuće, koja je bila do Jovanove, osmerica Čelebićana iznijeli su kamenu figuru vuka, kakva se može vidjeti u nekim manastirima. Sve je to gledao stari Radoje, koji je sjedio na tranošcu, ispred Jovanove kuće. Onako star, pomažući se štapom, ustao je i krenuo za figurom. Dotad je samo sjedio, pušio i posmatrao Čelebićane kako rade.

Kada su Čelebićani podigli figuru na mali sto ispred drvenog zida, prema Jovanovoj kući, starac je polahko prišao figuri vuka. Svi su gledali u starinu, čekali da zastane, da se okrene prema njima, da im on potvrdi ono što oni sada misle.

Radojevo staračko tijelo nije htjelo pokrete, pa je ovaj pogrbljeni starac, kada je došao do figure, svojom koščatom rukom blago pomilovao figuru vuka po glavi, kao da se radi o živome biću. Čelebićanima je bio okrenut leđima i svi su šutjeli i posmatral šta to

Radoje čini. Iako je imao više od sedamdeset godina, tako da su ga držali postrani, njegova riječ se slušala u Čelebićima, i u svim okolnim selima.

Sada je govorio muklo, da su ga jedva čuli:

- Vuče, tebe je sveti Savo blagoslovio da vazda od plijena izbiraš najbolje ovce, jer je to tvoje pravo. Ali, nemoj zamjeriti nama Čelebićanima što te lovimo puškom, jer mi ne znamo da tebi treba čast ukazivati, a ne loviti te. Ti si naš gost na sofri, pa ćemo ti sutra i jagnje zaklati. Drugim vukovima ćemo ovčije meso nositi u šumu, da se nahrane...

Onda se Radoje okrenuo svojim Čelebićanima, stisnuo koščate vilice, uspravio se, i nastavio:

- Čelebićani, nemojte se ljutiti na vuka kad vam zakolje ovcu. Sveti Savo odredio je da vuku pripada žrtva, njemu treba dati ovcu. Kada sutra svi dođu, treba otići u šumu i prvo pozvati vuka na ručak. Zakoljite ovcu, nemojte žaliti, i ostavite je u šumi... Vi ste zaboravili da se na Kosovu žrtvovalo vuku, a kada je Badnje veče, vuk se poziva na večeru. Moraju na stolu biti sva badnjidanska jela. Znajte to, Srbi!

U Čelebićima su imali lovačke puške, pa su se nadmetali u lovu na medvjeda, vuka i divlju svinju. Pokojni Stanoje Jeftić zid u svojoj sobi prekrio je medvjeđim i vučijim kožama, pa je on po tome bio mjera najboljim lovcima. Čelebićani čitav život rade na zemlji i čuvaju stoku, da bi se prehranili, a najteže im je kada - daju. Jovan se sjetio da je nekakva žena iz Krnje Jele, kojoj se nisu dala djeca, nadjenula djetetu, kada ga je dobila, ime Vuk, jer su svi u Krnjoj Jeli mislili da nikakva bolest na vuka neće udariti, niti vještice dijete s takvim imenom smiju pojesti.

Ali, Jovanu nije bilo jasno kako Vuk može biti kršteno ime. Srbin ima kršteno ime a kuća njegova, porodica, ima krsno ime. Srbi su među sobom rođaci po prezimenu, a duhovna svojta po krsnom imenu. Zato je inovjercima krsna slava zatvorena, pa ko je prevjerio, taj ne može biti zvanica u srpskoj kući.

Starac Radoje još jednom je pomilovao vuka po glavi, okrenuo se i polahko zaputio prema Ristinoj kući, a da nikoga nije pogledao. Bilo je nečeg svečanog u njegovome milovanju vuka, pa su ga u čudu gledali dok je išao od stola... Ništa nisu naglas rekli... Vraćao ih je u vremena koja su prošla...

Sve je bilo spremno, i stolovi, i pečenje, i Jovanova rakija od kruške i od šljive, i drveni zid sa ikonama, i kamena figura vuka. Sve je bilo tu, na Jovanovom guvnu, ispred Jovanove kuće, ispod voćki Jovanovih, koje su beharale.

A kada su sve završili, pred samu večer, komšije Jovanove prekrile su najlonima čitavo guvno. Tim, širokim najlonima prekrili su i Jovanove voćke, pa je sve iz daljine izgledalo kao veliki najlonski šator, koji je sletio s visine i tu ostao...

Bio je već mrak kada je Risto iz svoje kuće donio kablo i veliki ventilator, koji su dobili u crkvi, te postavio na sredini, unutar najlonskog šatora. Nije prošlo mnogo, a hladan vjetar pirio je šatorom. Volovskom mesu Čelebićana nije smjelo ništa zafaliti, nije se smjelo pokvariti. Pop Danilo na sve je mislio, sve je bilo napisano i nacrtano na papiru kod Jovana.

Mrak je bio tek prekrio veliku sofru na guvnu Jovanovom, a Čelebićani su se okupili u kući Ristinoj. Nije im bilo jasno šta sada da rade, lomila ih je ova teška tišina čekanja. Najlakše im je bilo da šute, pa im je dobro dolazilo kada je tu šutnju prekidala Ristina žena, koja je donosila rakiju. Ponekad bi šutnju prekidalo neujednačeno treperenje svijeća, kada se otvore vrata. Svi bi podizali glavu kad neko uđe u sobu u kojoj su sjedili. Samo je stari Radoje neku muku mučio. Teško je disao, poluglasno hroptao. Njegovo mumlajuće hroptanje preobražavalo se u teško razumljive riječi.

U mučaljivoj tišini slušali su starca. A on je govorio kao da nabraja, kao djeca kad napamet nauče zadaću za školu.

- I prije sinrti njegove, u ljeto treće, sunce se u tamu pretvori tako da se i zvijezde u podne pojaviše i krvav mjesec, pokazujući nesreću koja će doći od sinova Ismailjevih... I ad i nebo u strašnom

sudaru. Tutanj i zveket, piska i vriska, buka i klepet, poklici i ropci, što se na zemlji mogu čuti iz grla i iz nozdrva, od kopita, od metala, od truba, od drvenih palica, kostiju i zuba, od zategnute kože na bubnjevima, od vjetra i kiše. Sijevanje mačeva i kopalja, blistanje kalpaka i srebrnih uzdi, lepršanje azijskih bajraka i crveno-bijelih krstaša, bijela lica evropskih ratnika, tamnožuti Azijati i ugljenocrni Afrikanci, snježni turbani i aleve čakšire, plave i krmezli dolame, žute i oranžane čizme, konji i kerovi, sive kamile i sokoli... Jedni padaju od topuza, drugi čupaju strijele iz tijela, rukama stežu rane da zaustave krv...

Još bi Radoje nabrajao da u kuću Ristinu nije ušao Jovan i pozvao Čelebićane. Vjetar je bio skinuo najlon sa onoga čelnog stola i drvenog zida. Ljudi su bezvoljno izašli, radije bi slušali starog Radoja, iako nisu sve razumjei. On ih uzvisuje, govori im ono što u duši osjećaju...

Ušavši sa ženom u svoju kuću, Jovan nije mogao a da ne upita:

- Stojanka, znaš li šta će ovo biti?

- Jovane, pitaš šta će ovo biti? Kao da ja ne znam tebe i tvoje Radoviće... I svi Čelebićani se prave da ne znaju šta će biti... Čuo si Radoja kada je pričao o vuku. Zaboravili smo srpske običaje, srpske pjesme i srpsku istoriju. Prođe nam život u radu, a sve nas minu... Jesi li čuo kako je Radoje govorio o vuku? To i ti znaš. Na vuka se ne smije ići puškom, kao što ti ideš sa onim Jojićem... Moj otac nosio je ovčije meso duboko u šumu, a mi djeca smo ga pratili. Kada bismo stigli do jedne čistine, zvali smo vuka da dođe na ovčetinu. Eto, to je istina.

Jovan, onako bojažljivo, pogledavši Stojanku pravo u oči, reče:

- Nisam na to mislio, Stojanka. Znam ja srpske običaje. Nego, šta će ovo biti? Sutra smo domaćini svim Srbima. Biće ih i četiri stotine. Samo me čudi što je pop Sekula sve ugovorio u crkvi Sveti Nikola, a ne na našem imanju.

- Šuti, Jovane - ljutito će Stojanka. - Opet se pitaš... Njihovo je da se dogovaraju, a naše da slušamo. Treba da nam je čast što će toliki

Srbi doći i biti naši gosti. A nije nam bilo ni troška, osim rakije... Praviš se da ne znaš šta će biti... I sam znaš da su prije u Čelebićima živjeli muslimani, a sada ih više nema. Tvoj otac je oslobodio Čelebiće u prošlom ustanku Srba.

- Nemoj o tome, Stojanka... Hoću da se to zaboravi...

- Na ovih deset hektara zemlje usred Čelebića, na kojoj mi sada živimo, živjela je familija onih Fazlića. Samo najmlađeg Fazlića spasio je Vojin Lečić, a njegovu majku, braću i sestre, zaklali su Srbi u kući Hamdije Hadžića.

U istoj kući zaklali su mnogo žena i djece. Zatim su kuću zapalili...

- Šuti, Stojanka.. .

- Fazlići sudom, Jovane, već pedeset godina traže da im se vrati zemlja... Nakon ovoga ustanka, muslimani neće imati kome da se žale.

- Stojanka, nemoj mi govoriti da mi živimo na tuđoj zemlji... Ja četrdeset godina obrađujem ovu zemlju.

- Što se praviš da ne znaš? Radovići su poznati... Oni su tvoj ponos, a ti to bacaš u zapećak.

- Neću o tome da pričam... Rakija je naše najveće bogatstvo, godinama sam joj ugođavao i od nje imao koristi. Zato smo najbogatiji u selu... Da nam ne oštete voćke, a lako će biti za rakiju. Nego, Stojanka, ništa ne zboriš, a sutra nam dolazi sin iz Njemačke. Jedinac nam je, nije nam se dalo...

- Šta ću ti zboriti? - opet će ljutito Stojanka. - Isti je ti, samo radi... Za ovih dvadeset godina, otkako je u Njemačkoj, postao je bogat.

- Zato ga pop Sekula i ovi iz Sarajeva zovu da dođe... Da nema para, ne bi ga zvali...

- Dobro je što ne dolazi sa ženom Savkom i sinovima Savom i Dušanom... Šta će oni ovdje? Sutra ga pred gostima nemoj pitati za sinove, da i njih ne pozovu.

- Što?

- Nemoj ga to pitati... Drži se podalje od toga... Neka Sava i Dušana tamo... Ovo će potrajati... Kako drugi, tako i mi, Jovane... Ti si sin srpskog junaka Neđa Radovića, koji je klao po Čelebićima muslimane i palio im kuće... Nemoj se snebivati.

II

Taman što je Sunce razbilo maglu iznad Ječmišta, kolona automobila zaustavila se u dvorištu iza Ristine kuće, dolazili su prvi gosti. Dočekivali su ih Jovan i njegovi Čelebićani, nekako zbunjeno, jer nije šala dočekivati goste iz Sarajeva, te iz mnogih mjesta u Crnoj Gori i Srbiji. Lahko bi bilo da su samo iz fočanskoga kraja.

Jovan se iznenadio kada je vidio goste u folklornoj nošnji, i u srpskim uniformama iz Prvog svjetskog rata, sa šajkačama, utegnute širokim opasačima.

Svi koji su izlazili iz automobila, grlili su se sa domaćima, nazdravljali, podvriskivali, krstili se, a onda se išlo prema Jovanovoj kući.

Zastali su od ushićenja, ne vjerujući očima, da je pred njima ovakva trpeza, sofra u probeharalom voćnjaku Jovanovom, sa istaknutim ikonama i s figurom vuka na bukovom postolju. Otkuda to u ovome selu, daleko od Foče? Od ushićenja, neki gosti, kada su ušli u Jovanov voćnjak, ispalili su iz pištolja po nekoliko metaka, pa su svi dizali ruke uvis, nazdravljajući ovakvome dočeku. A kao odgovor, iz automobila koji su se približavali Čelebićima, čuli su se čitavi rafali iz oružja.

Jovan je opet počeo misliti na svoj voćnjak. Šta će biti kada se uhvate njegove rakije od krušaka? Šta će Jovanu slava i hvala bez voćnjaka i rakije?

Nekakav Srbin manjeg rasta, dotjeran, u odijelu sa širokom, plavom kravatom, kada je dolazio u voćnjak, prišao je Jovanu, zagrlio ga i poljubio tri puta. A onda je podignuo ruke uvis i zavikao:

- Daj, Bože, ovome domu složnu družinu, i valjane, radine ljude, dobre gospodare. U birtije ne svraćali, na putu se ne prevaljivali. Po sudovima se ne ćerali, a budali oprostili. Tuđe međe ne preorali, muke

drugom ne željeli. Što imali, to bratski dijelili, od sirote i prosjaka ne zaklonili: udijelili kljastu i slijepu, a Bog vidio i namnožio. Da Bog da.

Dok je govorio, svi u voćnjaku nazdravljali su rakijom Jovanovom:

- Tako je, Raškoviću pametni!

I drugi su prilazili Jovanu i po tri puta ga ljubili.

U tome, kao grom iz vedra neba, odjeknuo je, negdje blizu, rafal iz puškomitraljeza. Učinilo se da je i puškomitraljezac u voćnjaku. Mnogi nisu znali šta da rade, toliko ih je ovaj rafal iznenadio. Neki su se mahinalno sagnuli ispod velikih stolova, dok su drugi šutjeli i gledali u Ristinu kuću, odakle nije prestajalo. Jovan se ustrašio, mislio je da će mu pozliti. Sve je trajalo jednu minutu, dok nije prestalo. Prvi gosti koji su došli sebi, pojurili su prema Ristinoj kući da vide onoga što ih isprepada...

Ispred kuće naletjeli su na sirotog Radisava iz Ječmišta. Risto mu je bio dao podrum da bi tu živio, a on mu je radio na imanju. Naletjeli su na Radisava dok je omotavao dugi redenik oko pasa, trčeći ukrug za krajem redenika, koji se vukao po zemlji. Na pragu je bio ruski mitraljez "tepsijaš", koji je Risto čuvao u sanduku, u podrumu, odakle ga je Radisav izvukao...

Gosti su opkolili Radisava, podigli ga uvis, pa ga bacali u zrak, i ljubili kada bi im pao u ruke... Ima već mjesec kako je Risto u podrum unio mitraljez, ali nije ni slutio da će ga Radisav izvaditi iz sanduka... Dok su gosti ljubili Radisava, Risto je pokupio redenik i unio mitraljez u kuću...

Dolazili su i najviđeniji gosti, sjedali za čelni sto, a da Jovan nikoga nije poznavao, niti mu je ko govorio koga i kako da dočeka.

Došao je Ostoja iz Sarajeva, rodom iz ovih krajeva, iz sela Orahova, nedaleko od Čelebića, te pop Sekula, mnogi profesori sa fakulteta, sveštenici iz Srbije, profesor Maksim iz Sarajeva, rodom od Ustikoline, Kaško iz Crne Gore, i mnogi ugledni Srbi... Sve srpske glave na jednom mjestu... Ko bi ih sve znao? Pogotovo Jovan, koji je

znao samo za rad. Mnoge od njih znala je njegova Stojanka. Svi su se pri susretu ljubili i primali na prsa.

Kada su zaposjeli stolove i probali rakiju i meso, stresli se od Jovanove rakije od krušaka, nadmećući se u zdravicama, Jovanu je laknulo, jer više se nije imalo šta raditi, te je ušao u svoju kuću, gdje je bila Stojanka.

Nije mogao a da ne kaže:

- Vidje li onu mitralješčinu? I to kod budalaša! Ko bi rekao da Risto ima mitraljez?

- Jovane, ti sve znaš, samo hoćeš da ja to kažem, jer si strašljiv... Svi po selima dobavljaju oružje, samo ti govoriš da odgajaš svoj voćnjak. Sin Neđa Radovića misli na voćnjak!

- I ja sam nabavio puške.

- Znam da si nabavio deset pušaka i da ih čuvaš u podrumu. A praviš se da ništa ne znaš... Kako sav srpski narod, tako ćemo i mi, Jovane.

- Opet, pucaju.

- Samo ne pitaj šta će ovo biti... Biće da kao Neđo kolješ muslimane... Svi Radovići su to radili. Samo je tebe strah... Idi kod Neđa, neka ti kaže kako se to radi. Ništa ne znaš... Neće ih Vojin Lečić spašavati, pa da Fazlići traže svoju zemlju... U Hrvatskoj dig'o se srpski narod na ustanak, a sada će i u Bosni.

- Pa...

- Slušaj, Jovane... Srbi 'oće da oslobode Bosnu... To svi znaju... I ti znaš, samo 'oćeš da ti ja kažem.

- Od koga će da je oslobode?

- Kako od koga, crni Jovane? 'Oćeš da ti ja kažem ono što ti godi duši. Pitaj Neđa Radovića.

- Od koga?

- Od crnog Arnauta, đavole... Čuo si Radoja... Muslimani su Turci, prebjeglice, a srpske su krvi i srpskoga koljena. E, Srbi će od njih Bosnu osloboditi... Tjeraš me da kažem šta ti je od Neđa u nasljedstvo ostalo...

- Iz prošlog rata...

- Iz svih srpskih ustanaka, Jovane.

- Kad smo klali ljude, žene i djecu, pravili ugalj od njihovih kuća... Prije su u Čelebićima živjeli i muslimani, znam ja dobro. Sve smo ih pobili, pa uzeli nji'ovu zemlju... Kuće smo zapalili... Znam ja, nije da ne znam... Nego, taman kada se sve zaboravi... Jesmo li mi, Srbi, bolesni? Svi Srbi kolju muslimane. Sada je red na mene i na moga sina Stojana! - počeo je vikati Jovan Radović.

- Šta je s tobom? - čudila se Stojanka. - Idi kaži Neđu da smo mi Srbi bolesni. Sve me tjeraš da ti ja govorim, kao da si se preko noći promijenio... Sto put sam ti rekla, Jovane. Kuda naš narod, tamo ćemo i mi... A znaš i sam da je ovo srpska zemlja, samo se praviš da ne znaš. Znam da ćeš klati muslimane na Željeznom mostu u Foči, kao što je radio Grujo... Kada oslobodimo zemlju, imaćemo svoju državu... Treba slušati Ostoju i Maksima, pa nećemo skrenuti.

Dok su oni razgovarali, u sobu je iznenada ušao njihov sin Stojan. Zastao je na vratima, gledajući ih uznemireno. Čuo je razgovor.

- Stojane!

Stojan je još stajao... Stojanka i Jovan grlili su ga na vratima, a on je šutio...

Roditelji su se izmakli da ga pogledaju. Visok i stasit, glatke crne kose, u novom sivom odijelu, sa svijetlom kravatom, gospodskoga držanja. Iako je bio blizu četrdesetoj, Stojan je izgledao kao neko iz sasvim drugog svijeta, nikako iz ovoga u Čelebićima. Visoka čela i odnjegovana lica, te nježnih dugih ruku, bio je ljepši od Jovana u najmlađim danima...

Uznemiren onim što je čuo, prošaptao je:

- Moji roditelji, Stojanka i Jovan... Odmalena vas zovem po imenu... Sada znam što su me zvali iz Sarajeva da dođem u Čelebiće. A i ti si, Jovane, domaćin. Sve mi je jasno...

Stojanka ga prekide:

- Stojane, i tebe će Srbi slaviti.

- Slaviće nas danas, a sutra, Stojanka? Ja dvadeset godina radim u Njemačkoj, imam račune u njemačkim bankama, pa sve to treba dati, da bi me slavili. Od mene doktor Raško traži da svoj kapital prebacim na račun "ujedinjenog srpstva", pa ću biti neko u njihovoj stranci. Stojanka, ja sam radio po šesnaest sati, nijednog dana nisam bio na odmoru, i sve to treba dati za to ujedinjeno srpstvo. Kakvo ujedinjeno srpstvo u svijetu koji se ujedinjuje?... Jovane, još malo pa će čitav svijet biti jedno veliko selo, u kojem će se, kao u Čelebićima, svi znati. Tebi je teško to shvatiti, ali ja već živim u tom velikom selu. Moji sinovi, Savo i Dušan, uključe kompjuter i razgovaraju sa prijateljima na Novom Zelandu, a Srbi hoće državu u kojoj će biti sami.

- Ja sam ti starijem sinu dala ime Savo, a mlađem Dušan.

- U Njemačkoj Dušana zovu Miler, dobro igra fudbal. Ime njemu ništa ne znači, Stojanka.

- Prvo da imamo svoju državu, pa ćemo krenuti tvojim putem.

- Jovane - obrati se sin ocu - ti si bar pametan. Sve će ovo proći, a valja obraz sačuvati. Nigdje ne treba biti među prvima...

Sjeti se one tvoje bolesti, kojoj nije bilo lijeka, a Rasimov otac Hamid je iz Điđeva dolazio pa te svojim travama liječio. Ja sam sa Rasimom išao u školu, dobro smo se pazili, i zato te Hamid liječio.

- Znam ja to, Stojane. Hamid mi je po cijelu noć znao travama oblagati prsa, sve dok bolest nije minula. Minula kao da nikada nije ni došla. I Stojanka, kada je boli glava, traži od Hamida da joj donese čajeve...

- Od svih tih trava i čajeva bolje je da Srbi imaju svoju državu. Pa opet ćemo lijepo živjeti sa muslimanima. Ako se pomole u crkvi Sveti Nikola.

- Zar tako, Stojanka?

- Ne pitam se ja, Stojane. Oni koji se pitaju sjede za čelnim stolom. Čuješ li one govore? Oni znaju šta je srpska politika, i šta je srpska istorija. Naše je da slušamo.

Na Jovanovom guvnu, ispod probeharalih voćki, gosti su trgali meso i pili Jovanovu rakiju. A nakon Jovanove rakije od kruške, kao da su bili na nekom drugom svijetu. Bili su sigurni da ovakve rakije nema nadaleko. Njihovi obrazi su plamtjeli, rakija je gorjela u njihovim plućima i oni su žarovito govorili. Jovanova rakija ih je uzdizala i zanosila, a nije ih u govoru izdavala. Bili su jedno, i nazdravljali su, veselili se. Za ovaj "istorijski" dan, i za ovakvu sofru, i jeste bila Jovanova rakija.

Kada je ustao pop Sekula, svi su pogledali u njega, zašutjeli i čekali... Pop je blago poljubio krst na grudima, pogledao prema svakom od stolova, i progovorio:

- Va slavu iže va trojici: Boga oca, njegova Sina i presvetoga Duha. Mi slavimo Gospoda Boga i spasa našeg Isusa Hrista. Na slavu iže svete Bogorodice, prečiste Djeve Marije, svetoduhne matere Božije. Va slavu iže časnoga i životvornoga krsta. Svetije Aranđela i sviju Anđela nebesnije sila. Svetije proroka: Mojsija vidovita, Ilije gromovnika, Nikole brodovita i Jove Krstitelja. Va slavu iže bogosnije otaca trista i osamnajest, iže na Nikeju sabraše se, sastaše se, Ariju oboriše, prozboriše, 'rišćansku vjeru utvrdiše, prema slavnoj srpskoj vjeri. Da 'valimo zakon pravoslavni, za molbe moljene. Va slavu iže četiri evanđelista: Marka, Matije, Luke i Jovana, svetije apostola Petra i Pavla, svete Petke i Nedelje mlade, koje one često dolaze, a mi još češće pregrešujemo, i vrača Kuzme i Dimnjana.

Pop Sekula je zastao, pogledao prema zadnjem stolu. Svi su šutjeli i ganuto slušali. Sekula je znao da oni sve ovo ne razumiju, ali znao je da oni osjećaju ovo što im on govori, pa je zato nastavio:

- Sviju mučenika, koji prođoše bosi i goli kroz oganj i vodu: Đurđa, Dmitra, Mratindana, Todora Stratilata i Jovana Krilata, sviju mučenika i mučenica i Ognjene Marije. Va slavu iže episkije svetitelja: Sime starca mironosca, Save sveca, Arsenije učitelja, Maksima vladike, Stevana prvog kralja, Milutina, Stevana Dečanskog i cara Uroša Dušana mlađeg; cara Lazara, našeg viteza, i Miloša junaka, na Kosovu postradaše, na Vidovdan glave izgubiše za vjeru 'rišćansku i rod srpski. I još svetoga Jovana Despota, Majke Anđelije, srpske gospoštine, Stevana Štiljana. Oni podigoše crkvu Jedusalimsku u Srijemu zemlji ravnoj i Krajini slavnoj. Da se veseli Petrova gora, Velebit planina, i sveti manastir Komogovina.

Pop je ponovo zastao, umoran od silnih kazivanja i nabrajanja, i pogledao prema stolovima. Njemu, slabašnih očiju, činilo se da svi čekaju da nastavi. Osjećao je da ih je ganuo svečarskocrkveni jezik, pa je glasnije govorio:

I još ćemo se pomoliti, krsnoj slavi pokloniti za ovoga poštenoga doma domaćina, domaćice, sve čeljadi i dečice, kumova i prijatelja, pa i za neprijatelje, da ih osvijesti i prosvijetli Gospod Bog, ili sveti Ilija sa svojim gromovima. Tako nas pomoglo današnje krsno ime, vesela nam bila ova krsna svijeća, rodila nam pšenica bjelica i vinova lozica, parojčile nam se čelice i bliznile ovce. Viđeno nam bilo sveto koljivo i srpska leturđija. Na zdravlje živima, na spasenje pokojnima. Mnogo ljeta i godina. Amin.

- Amin! - čulo se od svih stolova.

Pop Sekula polahko je sjeo za čelni sto. Gosti su čekali šta će reći ovi iz Sarajeva, htjeli su da im se kaže što su pozvani u Čelebiće pa da se okrenu Jovanovoj rakiji. Ovo što je govorio pop Sekula, po plamu nije bilo ni blizu Jovanovoj rakiji. To su slušali u crkvi, a htjeli su čuti poznate Srbe koji su bili na čelu srpskoga naroda...

Kada je ustao Ostoja, kao da se vrijeme pokrenulo. Čekali su ga kao kucavicu. A on je zavikao:

- Braćo Srbi! Ima li krvavije istorije od istorije srpskoga naroda?

- Nema! - čulo se od stolova.

- Braćo Srbi! Ima li slavnije istorije od istorije srpskoga naroda?

- Nema!

- Braćo Srbi! Ima li genijalnijeg duha od Srbinova duha?

- Nema!

- Kojem Srbinu nije poznata znamenita Bitka kosovska? Ona je odlučila sudbinu srpskoga naroda za pet vijekova. Ona je sahranila srpsku državu i srpsku slobodu. Od nje počeo je Srbin da robuje i tuguje. Od Boja kosovskoga počeo je srpski narod tužne pjesme da pjeva i svoju sudbinu da oplakuje, ali i svoje junake da slavi i svoju hrabrost da cijeni.

- Kosovo! Kosovo! Kosovo! - čulo se sa svih strana.

- Kosovska bitka je bila i ostala čuvena u Evropi, ona je svojevremeno otvorila oči i papama i Ugrima, jer su tek poslije nje osjetili pravu opasnost od Turaka. Bitku na Kosovu pominju gotovo svi evropski istorici, ali je ne cijene i ne daju joj onu važnost i značaj koji ona zaslužuje. Na Kosovu se borilo hrišćanstvo sa muhamedanstvom, krst sa polumjesecom, pitoma Evropa sa fanatičnom Azijom, a ne samo Srbija sa Otomanijom.

- Kosovo! Kosovo! Kosovo!

- Kosovska bitka, ne samo po krvavoj i junačkoj borbi koja se vodila, po posljedicama koje su iza nje nastale, nego i po tome što su oba vrhovna zapovjednika, oba vladaoca na bojištu poginula, jedinstvena je u svjetskoj ratnoj istoriji. Ona je rješavala: ili ostanak Turaka u Evropi, ili dalji opstanak srpske države.

- Dosta je, Ostoja! - ustao je i zavikao jedan od pijanih iza najudaljenijeg stola.

- Mi ćemo riješiti ostanak Turaka, ne treba nam Evropa. - Onako podbuho, a velike glave i nabijena vrata, ljuljao se kao usamljeno drvo na vjetrometini... Povici drugih nisu ga zbunili, pa se proderao:

- Ono što prijašnji Srbi nisu mogli, mi možemo! - Dok je vikao, drugi su ga spustili na stolicu, da ne prekida profesora Ostoju, a govornik je nastavio:

- Čujte, Srbi moraju znati svoju istoriju. - Iz džepa je izvadio knjigu i počeo čitati:

- Sudbina srpskoga naroda bila je veoma burna i promjenljiva. Znamo da je naš narod došao u ove krajeve iz svoje stare postojbine i naselio se širom cijelog Balkanskog poluostrva, od Dunava do Soluna i balkanskih gora na jugu, pa do Jadranskog mora na zapadu. U tim krajevima njegove nove domovine zatekao je ostatke starih naroda Tračana i Iliraca, a najviše Grka, s kojima je morao doći u sukob i borbom prisvojiti zemlje u kojim se stalno nastanio i počeo se razvijati i usavršavati.

- Dosta više, Ostoja! - opet se čulo od stolova. - Prestani! Dosta nam je čitanja i nabrajanja!

- Bistar i razborit, vrijedan i dovitljiv, hrabar i junačan, naš narod je, po zauzeću srpskih zemalja na Balkanu, skrenuo pažnju svim susjedima i sažiteljima. Oni su se svom snagom trudili da suzbiju bujicu srpskoga naroda, koja ih je plavila i zapljuskivala, ali je snaga i moć, izdržljivost i žilavost srpska daleko nadmašila sve zle umišljaje neprijateljske i uzimala sve više maha u osvajanju teritorija i zasnivanju svoje države i nezavisnosti.

- Prekini, Ostoja! - zagalamio je iz svega glasa onaj pijani, ljuljajući se kao da će pasti. - Dosta nam je čitanja. Kada ti nećeš da kažeš, evo ja ću reći. - I zapjeva:

- Ko je drugi, ja sam prvi da pijemo turske krvi!

- Mi smo prvi - zavikali su uglas sa jednog mjesta - ne možeš ti pijan prije nas. Mi smo prvi!

- Mi smo prvi! - čulo se i sa drugih strana. Gosti iza svakog stola htjeli su biti prvi.

- Ti nisi nikuda prispio, a da budeš prvi! - otresao se na pijanca jedan kreštavi glas.

Svi su opazili starog Radoja kako je polahko došao do čelnog stola, a da ga niko nije zaustavio, niti se zapitao šta smjera. Vidjelo se da je mnogo godina preturio preko glave, i da hoće govoriti. Okrenuo se da ga svi vide, a zatim podigao glavu i počeo. Njegov glas, iako promukao i isprekidan, magično je dopirao do slušalaca:

- Čujte ovu priču iz starih čitanki... Sretne pop na putu jednog Arnautina, koji stade pred njega i sa zlobom posmatraše kako pop jaše i veselo pjeva.

"Ah, kako je nekad bilo", pomisli Arnautin i po navici se maši rukom za oružje, ali oružja ne bijaše.

"To si predao srpskoj vojci", reče mu pop. "Nego, od sada uvijek kad prolaziš pored koga, skini kapu i pozdravi."

"Ne skidam ja kapu roblju", jetko odgovori oholi Arnaut, pa zaškripa zubima kao divlja zvijer.

U popu Stojanu usplamti opravdani gnjev i on se u srdžbi svojoj zaboravi i viknu: "Skini kapu kad prolazi srpski sveštenik."

"Skini!" i treći put ljutito viknu pop, pa isuka sablju i pljoštimice udari Arnautina po glavi. Arnautin pade unesviješćen, a pop produži u svoje selo.

Tek što se pop malo odmorio, iz varoši stigoše srpski vojnici i saopštiše mu da mora odmah s njima u grad, jer ga zove vlast što je udario jednog Arnautina s namjerom da ga ubije. Pop Stojan ne vjerovaše svojim ušima i stade objašnjavati da je on srpski sveštenik. Ali, sve je bilo uzalud.

- Ko je drugi, ja sam prvi... - opet se začu od zadnjih stolova, ali nije bilo glasnih odgovora. Mnogi su htjeli čuti kraj priče, jer ovo nije bila istorija.

I Radoje nastavi:

- Kada je stigao pred sudije, pop u prvi mah nije mogao da razumije njihove riječi. Oni su mu govorili: "Mi smo došli u ime pravde

i kulture. Mi smo došli da uvedemo red i zakon, da se ne dira ni u čija prava, ni u čiju vjeru...

Svaka vjera i svaki čovjek moraju biti od sada u ovoj zemlji zaštićeni." Rekoše mu da će biti osuđen...

Na to će pop: "Ne znate vi, nove sudije, naše krvnike, zato im opraštate i po pravdi sudite."

Sve se ušuti. A pop Stojan obrisa suze i pred svim sudijama se okrete Arnautinu i viknu: "Praštam ti, a sada ljubi ruku koju si nekada pljuvao."

Amautin priđe ponizno i poljubi starog srpskog sveštenika u ruku, a sudije srpske pustiše i sami suzu iz oka. Na to sveštenik uzdahnu: "Bog vas je poslao i pomogao vam. Bog će vas i održati, kad tako pravo radite" - pa sve redom izljubi i ode u selo pjevajući.

Dok je pričao, stari je Radoje osjetio da se nešto događa na kraju sofre, gdje je bio onaj pijani, sa debelim vratom i velikom glavom, sa širokom, crvenom kravatom. Ali, to što je Radoje osjetio, išlo je od stola do stola kao svjetlost. Starac je škiljio sitnim, zelenim očima. Nije dobro vidio, pa je pogledao prema velikom stolu, koji je bio s njegove desne strane...

Tada mu je, kao kroz neku maglu, unutarnji glas dojavio šta se događa na Jovanovom guvnu, šta se kovitla pred njim. Svi gosti ustali iza čelnog stola, skamenili se, ne izgovaraju nijedne riječi, kao da su začarani onim što gledaju...

Samo je pop Sekula govorio:

- Bože, pomozi Srbima...

A pred očima sve se kovitlalo... Stolovi su obarani, grane u voćnjaku pucale, drvena burad letjela na sve strane. S kakvim li su se plamom tukli Srbi između oborenih stolova? Sve je letjelo u zrak, i Jovanova rakija, i volovsko meso domaćina iz Čelebića, čupane su nogare od stolova...

Ovo nikada niko od Srba u Čelebićima nije vidio. Bivalo je da se dva bratstva srpska, dvije porodice pobiju, ali ovo nije. A što su se Srbi na guvnu potukli, baš svi, i otkuda im toliki plam, niko to ne bi znao bolje reći od Jovanove rakije, kada bi progovorila.

Započeo je onaj sa debelim vratom i velikom glavom. Požurivši da bude "prvi", on je udario najbližeg do sebe s takvim žarom da je ovaj pao pod sto i nije mogao ustati. Svi izokola naletjeli su na ovoga s debelim vratom. Tukli su ga i kada je pao, a najviše kad je htio ustati, psujući rakijski. Sve je zaplamtjelo kada su se i drugi umiješali, neki da razvade, a neki da se biju. Onda je nekako ustao ispod stola onaj sa debelim vratom, izvukao nož i zario ga prvom do sebe, ni sam ne znajući kome. Krv je šiknula...

Čuše se i pucnji. Kao da se oblak prolamao... I guvno i voćnjak nestajali su u plamu Jovanove rakije.

- Bože, pomozi Srbima - šaptao je pop Sekula.

III

Iz Careve džamije, u starom dijelu grada, blizu Pazarišta, čuo se poziv na namaz:

"Allahu ekber! - Allah je najveći! Svjedočim da nema drugog Boga osim Allaha. Svjedočim da je Muhammed Božiji poslanik. Dođi na namaz. Dođi na spas. Allah je najveći! Nema drugog Boga osim Allaha."

Glas se širio na sve četiri strane svijeta... Glas Tahirov, mujezina sa bijelim turbanom, nije više bio onaj svježi i prodorni glas kao nekad, nego kao da je gasnuo... Pokatkad se izvijao i bivao jasan kao poznata melodija, a onda bi se njihao u grlu kao da se povlači pred nečim... Poput ptice bolesnih krila, koja nije odletjela na jug pa joj sada teško letjeti... Glas nije bio onako dubok i snažan, već se nekako tajnovito gubio, pa nije bilo ni nekadašnjega zanosa i ljepote...

Stari Mustafa Kašmo uspinjao se prema džamiji sultana Bajezida Velije, kako je on nazivao Carevu džamiju, jer je tako pisalo poviše njenih vrata. Iako star, hitao je uz Pazarište, vidjelo se da je uznemiren onim oslabjelim glasom sa munare.

Ovaj pjev slušao je godinama, ali nikada nije prodirao duboko u njegovu dušu kao danas.

Kako se glas povlačio, Mustafa je hitio; ako se glas propinjao, on je zastajao i osluškivao; ako se glas njihao u grlu, Mustafu je gušilo. Samo da se uspenje do džamije a da se ne oznoji u svojoj bijeloj košulji, pa da čista tijela i duše uđe kroz trijem, u mahfil. Osjećao je da će glas oživjeti ako ih više dođe, da će se ponovo propeti i zanijeti, kako se zanosio godinama, a oni dolazili...

Jedva se popeo, a onda je zašao za trijem... Vidio je Ragiba Hošu iz Musluka, Ramiza Pilava iz Donjeg Polja, Ahmeta Šuvaliju iz Čohodor mahale, Nusreta Hadžipirića iz Granovskog sokaka i Hamzu Kadrića, jedinca Sabitovog...

Predavali su se Bogu i tijelom i dušom, jer je On oboje stvorio. Molitva je iz tijela i duše, te nije ni moglo biti drukčije sa imamom Halilom Muftićem. Okrenuti prema Kabi, svetom Božijem hramu u Meki, kud su okrenuta lica svih muslimana, kao jedno su tijelo i jedna duša, s molitvom upućenom Jednome i Jedinome. Prvo su izgovarali Njegove riječi, kako bi bili čestiti i postojani u životu, a onda su govorili: "Bog je najveći!"

Povijali su se duboko, veličajući Njegovu milost i moć, pa padali na pod, a onda dizali lice gore, moleći da im oprosti grijehe i podari im Svoju milost.

Opet bi padali dolje i čelom doticali pod, misleći na Njegovu moć, pa sjedali, moleći Ga da blagoslovi poslanika Muhammeda zajedno s njima... Onda su okretali glavu lijevo i desno, izgovarajući:

"Neka vam Bog podari mir i blagoslov."

Sada su bili u miru s Njim i svojom sudbinom.

- Selam alejk!

- Alejkumu selam!

Njih sedmerica, ustavši na noge, pružali su jedan drugome ruke, a onda su opet sjeli ukrug na ćilim, ali su šutjeli. Nisu se gledali, nego su glave oborili u ćilim, kao da su krili strah u očima... Minute su prolazile, a oni su šutjeli, kao sleđeni. Mlađahni imam Halil čekao je na najstarijeg, Mustafu, ne bi li on počeo, jer su se njegove mudre riječi slušale...

Ali Mustafu, iako je važio kao priseban čovjek, ništa nije moglo oraspoložiti. Samo je zurio u osamnaestogodišnjeg Hamzu, urednog ali vragolastog mladića živih, nasmijanih očiju. I što je više zagledao u oči Hamzine, poredeći ih sa zgaslim glasom Tahirovim, kao da je postajao prisebniji za vanjski svijet... U Foči se o Hamzi pričalo da je pročitao više knjiga od svojih nastavnika i profesora i oni su se plašili njegovoga znanja...

Nije sve u posrnulom glasu mujezinovom. Mustafa je progovorio: - Neka si, Hamza, prigrlio islam.

- Odmalehna ja dolazim u Carevu džamiju, ali je prije bilo više svijeta, pa me nisi primijetio.

- A znaš li ti ko je bio Hamza?

- Znam. Veliki muslimanski junak, koji se borio na Bedru, gdje su muslimani pobijedili.

Poginuo je na Uhudu. Pročitao sam mnogo knjiga iz historije islama.

- Eto, sve znaš. Lijepo je biti musliman,

Hamza. Čist u duši, čist u tijelu.

- Hvala Allahu...

- Ono što ti je u srcu, uz Allahovu pomoć, to će ti biti i u životu.

- Allah hoće sve što je dobro... Ja Mu se molim da moj babo preživi, od jutros ne može stati na noge...

- A što?

- Neki su ga sinoć zasreli na Željeznom mostu... i prebili... Sada je bolestan, leži... Je li to, Mustafa, njemu od Allaha?...

- Hamza, Sabitova muka je od ljudi, ti to bolje od mene znaš... No, da ti kažem nešto o bolesti, ako želiš. Allah hoće samo dobra djela, ali je stvorio i smrt, sušu, hladnoću... Zdravlje je najvažnije. Mi život provodimo u zdravlju, ali nas i bolest ponekad opkrhava. Ne bismo ni mogli znati šta je zdravlje da nije bolesti. Teškoća da nije, ljudi bi bili u svemu isti pa ne bi bilo darežljivosti. Na ovome svijetu smrt je kraj, na drugome početak. Može li biti život bez starosti i bolova? Savršen je samo Jedini. Naš život je ispit pred samim sobom i pred Bogom... Međutim, Hamza, ti si više knjiga od mene pročitao...

- Sve ja to znam, Mustafa, ali moga baba su prebili...

- To mu je od ljudi... Dobro je od Boga, a zlo od nas samih. Bog nam dade rijeku, a mi čamac pretrpavamo... Na čovjeku je namjera, dobra ili zla... Allah samo pomogne...

- Znam ja to, Mustafa...

Dok su njih dvojica pričali, Ragib, Ramiz, Ahmet i Nusret vrtjeli su pognutim glavama i pogledali se, išaretili očima. Milije bi im bilo da Mustafa priča Hamzi o ljudima koji su mu prebili baba na mostu, pa su opet pognuli glave i šutjeli... Imam Halil čitao je Kur'an...

I Mustafa je sada pognuo glavu... Hamza je hitro ustao.

- Allahimanet!

- Allahimanet, Hamza!

Kada je Hamza izišao, Mustafa je podigao glavu:

- Čujte, Hamza poznaje srpsku historiju bolje od naših komšija. A čitao je mnogo i o islamu, jer Sabit hoće da mu sin sve zna o muslimanima. Tako Hamza više zna od nas o nama i više od naših komšija o njima... Prošle godine sabirao je dokumente o četničkom pokretu u Bosni i pokoljima muslimana... Šta je sve u njegovoj glavi, samo Allah zna...

Ahmet Šuvalija, stari trgovac, sav se bijaše promijenio. Nervozno je premetao tespih u ruci, pritiskajući ga palcem kao da se boji da mu ga ko ne istrgne. Onda je ostavio tespih, pa prstima pratio šare na ćilimu... Sedamdesetogodišnjak iz ugledne muslimanske familije, bio je već na izmaku, i samo je klimao glavom, kao da se pomirio s onim što će doći, i zurio po praznoj džamiji... Čovjek je preko noći ostario, preko noći ishlapio, eto, to je sada bio Ahmet Šuvalija... Žar za životom ga ostavila...

Halil je i dalje čitao Kur'an...

Ragib Hošo iz Musluka, nekako kabadahijski, sve najednom prekide, kao kad se najvažniji poslovi hoće prelomiti preko koljena, jer nema drugoga dogovora. On se okrete oko sebe da ih sve dobro vidi:

- Šta je? Pogledajmo se u oči... Što šutiš, Mustafa?

- Sve što bih rekao, to je u jednoj rečenici.

- Kojoj?

- Sve se ponavlja, i nas je sve manje, dok ne dođemo na njihovu mjeru.

- Ti si se pomirio s tim da dođemo na tu mjeru, Mustafa?

- Nisam se pomirio nego ti govorim, da znaš ono što nakon svakog ponavljanja zaboravljamo... Sve je isto, samo nas nestaje. U Čelebićima, gdje se Srbi okupljaju, nekada su živjeli muslimani, a od onoga rata tamo ih nema. U Čelebićima se rodio Hasan Nazir, koji je izgradio Aladža-džamiju. Po mjestu rođenja zvali su ga Čelebi, što govori kakav je to bio muslimanski kraj. Sada tu žive samo Srbi, pa je taj kraj postao poznat po srbovanju. Po svoj Bosni nas trijebe vijekovima, a mi smo sami, opkoljeni, pa se ne možemo oduprijeti. Ovo Pazarište, ispod Careve džamije, odavno zovu Trg Miloša Obilića, gornji ćehotinski most, koji je sagradio Mehmed-paša Kukavica, Most cara Dušana, a donji, koji je gradio Mustafa-paša, Most Jug Bogdana... Da sve damo komšijama Srbima, priteknemo upomoć kada drugi neće, mi smo za njih poturice, prebjeglice, otpadnici od vjere, a njihov sveti zadatak je da nas dovode na mjeru... Tako je sve od Kosova... Godine 1663. hajduk Bajo Pivljanin upao je u muslimanska sela Godijevice i Kunovo, te popalio kuće, a stoku otjerao za Crnu Goru.

- Šta ćemo raditi, Mustafa?... - prekinu ga Ragib. - Pusti historiju.

- Sve ti je u historiji, Bog s tobom. I odgovor na to šta ćemo raditi je u historiji.

- Šta ćemo raditi?

- Hoću da vam kažem... Nakon Pivljanina, 1711. godine, u ova sela upao je hajduk Mijo Radović, a 1861. hajduk Novica Cerović, godine 1918. zemlja je oduzeta muslimanima... U vrijeme "oslobođenja" Foče, januara 1942. godine, na Željeznom mostu zaklali su 3.500 muslimanskih duša. Silovali su, ubijali, klali, odsijecali glave. Sve je bilo u krvi. Čitav dan padala su tijela sa mosta u Drinu.

- Hoće li se to ponoviti?

- Hoće, sve se ponavlja, o tome ja i govorim. Sve će se ponoviti. Ovaj put će ići na to da nas dobro zastraše, kako bismo zauvijek otišli. U prošlom ratu, u rakijskom kazanu skuhali su sahadžiju Halida Muftića, pa su njegov kostur objesili pred džamijom, a Hasana efendiju Taranina su sjekli onim redom kako se uzima abdest: ruke do gležnjeva, pa usta i nos, potom uši, i napokon glavu... Uradili su to i mome babi, isto kao Hasanu efendiji Taraninu... To su činili kako bi nas zastrašili. I sad će to ponoviti. Silovat će naše kćeri i supruge pred nama, voditi ljude i klati na mostu.

- Hoćemo li se braniti?

- Skupili su se naši u Donjem Polju, ali Srbima dolazi pomoć iz Srbije, preko Crne Gore.

- Koliko će naši izdržati?

- Naši su kao snop kada se razveže a nema ga ko vezati, zato nam se sve i ponavlja. Svi brane svoje, pa će tako i Fočaci braniti Donje Polje, ali nema jedne odbrane... Srbi će krenuti po selima... a onda će se i grad iseliti kada se pročuje... Gubimo, jer se ne držimo jednog užeta.

Stari Mustafa Kašmo je pošutio, sa izrazom žaljenja na svom staračkom licu, pa će nastaviti:

- Tačna je ona, dobro je od Boga a zlo od nas samih. Evo, gdje su muslimani u džamiji danas? Čuli su šta se zborilo jučer u Čelebićima, pa su se prestrašili. Umjesto da se sastanemo, gledaju samo da sačuvaju svoju familiju... Drecama sa Cvilina svojevremeno su Srbi oduzeli imanje, pa su Maksimovići na muslimanskoj zemlji napravili svoje kuće. Otada su Drece postali prijatelji sa Maksimovićima... Najviše je do nas, Ragibe. Sjetimo se Kunova u prošlom ratu. Srbi muslimanima ništa nisu mogli, jer su se ovi dobro branili... Kod Srba ti ostaju živi samo oni koji se bore...

- Mustafa, kako ćemo se boriti? Nemamo oružja.

- Slali su iz Sarajeva, sve je u Donjem Polju.

- Šta kažu u Općini?

- Vele da će sve stati...

- Možda ćemo se dogovoriti sa Srbima?

- Bit će dogovora... A nakon dogovora će nas klati... Sve se ponavlja, Ragibe...

Mustafa se bio zamorio od pričanja. Disao je otežano, ali još su ga htjeli slušati pa je isprekidano nastavio:

- Bit će dogovora da predamo oružje, a onda će nam silovati djecu, paliti nam kuće. Srbi su još nakon nemira u "Fočatransu", prije godinu, dobijali oružje, pravili bolnicu u Čelebićima. Preko noći su u svojim kućama ostavljali upaljene svijeće, a sutradan na pragu nalazili oružje i municiju... Ragibe, muslimani su narod koji od Kosova spava, a Srbi su narod koji se s Kosovom budi. Tako je i dan-danas, muslimani se ni krišom ne smiju naoružavati.

- Znaš i sam da je Udba srpska, saznali bi za svaki metak...

- Ne bi sve saznali... Onaj ko se boji i ne bori, nestaje... Vidite kako Srbi rade. Njihov glavni štab je u crkvi Sveti Nikola, gdje se napajaju srpstvom. O svemu se tamo dogovaraju, unose oružje, municiju, uniforme... Vidio sam i naše kako im pomažu da istovare kamione, kao da će ih Srbi zapamtiti pa im se smilovati...

- Čujte i ovo - reče Mustafa. - Onu crkvu Sveti Nikola u Čerezluku Srbi su napravili 1857. godine, dok je još vladala Turska. Pare je poslao vezir iz Travnika, a crkvu je gradio neimar Spasoje Vulić iz Tetova. Gradnja je trajala deset godina, a kada bi ponestalo para, Srbi su išli u Travnik. Ne treba griješiti dušu pa ne reći da je pare davao i trgovac Radovan Glodaja, ali nije po tome bio ni blizu vezira... Turci su Srbima napravili veliku crkvu, a oni iz nje kreću u "oslobađanje" Foče...

- Da dođem kraju... - reče. - Sve se ponavlja još od Kosova. Srbi trijebe svoje komšije, jer su oni za njih otpadnici od vjere, s njima ne mogu imati svoju državu. Trijebe, a to nazivaju oslobodilačkom borbom, pa kada se trijebljenje završi, niko o tome ne smije pričati... Svi su Srbi, uglavnom, isti, ali su kroz vijekove i muslimani ostali isti, pa mu to dođe na isto.

Imam Halil je učio:

"Allahumme salli ala Muhammedin ve ala ali Muhammed, kema sallejte ala Ibrahime ve ala ali Ibrahim, inneke hamidun medžid. Allahume barik ala Muhammedin ve ala ali Muhammed, kema barekte ala Ibrahime ve ala ali Ibrahim, inneke hamidun medžid." - Bože, Ti učini osobitu milost Muhammedu i njegovom rodu, kao što si to učinio Ibrahimu i njegovim. Ti si hvaljen i slavljen! Bože, Ti obaspi obiljem Svoga blagoslova Muhammeda i njegov rod, kao što si obasipao Ibrahima i njegove. Ti si, Bože, hvaljen i slavljen!

***

Mustafa je izašao iz Careve džamije, a Ragib, Ramiz, Ahmet, Nusret i Halil su ostali.

"Šta li će oni izmudriti?" pitao se Mustafa. "Tako ti je sa muslimanima", razmišljao je. "Kada izađe onaj čija se riječ sluša, ostanu drugi da još koju dodaju, pa se ona riječ što se sluša - izgubi i svi se priklanjaju dogovorima sa Srbima. I počnu griješiti." Ali, Mustafa njih razumije. Oni se hvataju za slamku da spase svoju djecu... I sve se ponavlja...

Sjetio se ostarjelih Safeta i Almase. Nisu imali djece i usvojili su Miroslava. Uvijek ga je bilo strah Safetove i Almasine sreće...

Mustafa je išao polahko, kako to paše njegovim godinama. Nije bio usplahiren kao ono kada je čuo ezan sa Careve džamije. Allahova blagost davala mu je snagu, pa je bistra uma išao novom uzbrdicom. Popeo se uz Prijeku čaršiju, a da nikoga nije sreo. Prošao je pored sahadžijske radnje Nedžada Njuhovića, koji je oženjen Srpkinjom pa samo pijanči, i Mandžine brijačnice, kod koga sva omladina svraća, te radnje Slovenca Joška Hudjeca, koga su Srbi poveli u lov na divlje svinje pa ga ubili, a onda se opijali i pjevali u Vatrogasnom domu.

Prošao je i pored radnje obućara Muje Moce, koji je navijao za "Dinamo", pa radnje Asima Mezbura, koji se nikome nije zamjerio,

nastavi sve do Sahat-kule, zadužbine Mehmed-paše Kukavice, te dalje do Velikog hana, a da nije stao da uzme zraka. Bilo je nečega nesvakidašnjeg u lagahnom hodu njegovome, drukčijem nego u mnogih ljudi. Bio je to hod kakav se vida u onih domaćina koji drže do svoga evlada.

Nekada je Foča bila glavna stanica na velikom karavanskom putu "Via Hotča" od Dubrovnika do Istanbula. Karavani su skelom prelazili Drinu i preko Tabaka spuštali se u Prijeku čaršiju. Ljudi i konji odmarali su se u Velikom hanu. Na minderlucima zastrtim čohom, uz zapaljene čibuke, kahvu i šerbe, glas zurne i čengija, trošilo se i podvriskivalo i po nekoliko dana, a pred zoru, uz prigušenu svjetlost fenjera, ugovarani su poslovi... Mladi su uz smiraj sunca odlazili u londžu na samoj obali Drine i uz kahvu i šeretluke sjedili na sećiji uz ognjište i po običaju zadirkivali kahvedžiju koji je čekrkom iz matice "kuline" izvlačio vodu za kahvu... Trgovci Jakšići, Hanjalići i Karahodže išli su do Beča, Pešte i Lajpciga... Tu su i priče o novčanoj pomoći "ispod jastuka" kada bi neki trgovac išao u druge zemlje da trguje, te one o Fočacima i Jevrejima...

Mustafa je znao otkuda mu žar ponovo u obrazima i blagost na licu, pa nije bilo one usplahirenosti, čak ni bojažljivosti. Musliman mora biti spreman da se dokaže u nesrećama za koje zna da će doći, pa kakve god bile. U poznim godinama to je jedino čovjekovo oružje.

U dućanima, pored kojih je prolazio, niko nije radio otkako se čulo za Čelebiće, svi su se u kućama brinuli za svoje familije... "Muslimani su", mislio je Mustafa, "izvor koji nikako da presuši. Njegovu vodu ispijaju, nekad manje a nekad više, dok je nestane tako da ostane tanak mlaz, a kad voda ojača, opet je ispijaju, ali izvor nikako da ostane suh... I iznova se napuni svježom vodom, do neke mjere..."

Stari Mustafa bio je ozaren što mu je Allah dao da misli, i što dušom svojom osjeća Prijeku čaršiju... Sedamnaest džamija je izgrađeno u tursko vrijeme, pa je njegov grad po broju džamija nekad bio odmah iza Sarajeva, Banje Luke i Mostara. Sve su ih gradili majstori sa Istoka i od Dubrovnika. A danas ih od Ortakola do Gornjeg Polja ima samo dvanaest... Aladža džamija ljepotom i čustošću svojom

sve nadvisuje. Gorda i ponosita kao prelijepa djevojka, postiđuje one što je iskosa pogleduju.

Već pet vijekova Sahat-kula Mehmed-paše Kukavice dućandžijama i zanatlijama pokazuje kako se njihov život mjeri i vremenom, a ne samo parama. Kada bi gledali samo na pare, prošlo bi im vrijeme u radu i ništa, na kraju, ne bi imali od života, pa ih Kula opominje. Bogati su oni ljudi koji imaju vrijeme, a ne novac. Kada bi neki trgovac prestao raditi, a imao para da preživi još tri mjeseca, on bi bio bogat u vrijednosti svih devedeset dana, a ne toliko koliko ima u kasi... Tako je mislio Mustafa Kašmo, hodajući sam pored radnji u Prijekoj čaršiji...

Mustafa se spuštao kaldrmom podno Sahat-kule, polahko, koliko da svješti korake. Onda se zaustavio i pogledao: pod njim je bio grad...

Zastao mu je dah, gubila mu se ona rumen u licu, a oči su njegove gledale usplahireno ispred sebe, kao da se njegova duša opet borila sa onim zgaslim glasom sa Careve džamije. Misli su mu ophrvavale slutnje...

Usne su se same micale:

"Allahume rabbena atina fiddunja haseneten ve fil - ahireti haseneten ve kina azaben - nar! Rabbenagfir li ve li validejje ve lil - mu'minine jevme jekumul - hisab." - Bože, Gospodaru naš! Daj nam na ovom svijetu dobro, a i na budućem svijetu dobro, i sačuvaj nas od džehennemske vatre! Gospodaru naš! Oprosti grijehe meni i mojim roditeljima, kao i svim pravim vjernicima onoga dana, kad budemo polagali račun za svoja djela!

Zrak je nad gradom postajao žut. Kao da se oblak od žućkastog zraka spustio na grad, pa je taj zrak pritiskao i same ulice, koje su bile sasvim puste...

"Sve se ponavlja", mislio je u strahu Mustafa. "Ovako je bilo i kada su Talijani predavali grad četnicima u prošlom ratu. Baš ovako, zrak je žutio pred onim što će doći, a to su tada svi vidjeli, ali niko nije

smio ni pomisliti... Samo su čekali... Sada muslimani imaju više oružja, ali su rasuti, nema komande... Ovo su Allahovi znaci..."

Teturajući, silazio je prema Vatrogasnom domu, a tamo se čula pjesma:

- Ko to kaže, ko to laže Srbija je mala?...

Kada je sišao u grad, nikog nije bilo na ulici, ali se pored njega zaustavio automobil. Neko mu je stao iza leđa, zavrnuo mu ruku i ugurao ga u vozilo, bacio na zadnje sjedište. Sve je išlo brzo, a Mustafa je samo zažmirio, nije htio gledati one koji su ga vodili. Htio je žmireći, u mraku, osjetiti to što mu se događa. Glavu je nagnuo iza naslonjača. Osjetio je da se vozilo pokrenulo...

Bog je stvorio ljubav, ljepotu i sve što je dobro, ali i mržnju i zlo, pa neka ljudi biraju. Hamzi je rekao da je lijepo biti musliman, jer je Hamza čist i radostan, on je to izabrao, a ovi što ga vode izabrali su ovo drugo...

U nastaloj šutnji, zatvorenih očiju, čuo je svoj glas iz kasetofona... Odgovarao je na pitanja Hamzina, a kasnije Ragibova, u Carevoj džamiji... Sve je bilo snimljeno na kasetu, i sada mu je puštaju... Otvorio je oči i pogledao oko sebe. Dvojica ispred njega gledala su preda se, a njegov pratilac na zadnjem sjedištu posmatrao ga je sa strane. Svi su bili u odijelima, i mladi, kao da su tek škole završili...

Onaj do šofera, rekao je tiho:

- Dobro si govorio o Hasanu Taraninu. O njemu sam ja slušao od svojega oca, kada smo bili u Godijenu. A pričao mi je još nešto...

Kazaću ti kada dođemo do rijeke... Moj otac vodio je tvoga baba na Drinu...

Dugo su se vozili, već je padao mrak, a onda su skrenuli s ceste i stali. Bili su sami na Kopilovima. Ispod njih je tekla Drina. Onaj do šofera naredio je Mustafi:

- Idi uzmi abdest na rijeci, te klanjaj dolje ikindiju, a ja ću ovdje čekati, kao što je i moj otac čekao...

Mustafa se polahko spuštao...

Na rijeci proučio je Bismillu, zanijetio, pa tri puta oprao ruke do iza šaka, isprao usta i zube, pa nos, opet po tri puta, te lice, pa desnu i lijevu ruku do iznad lakta, isto po tri puta, onda uši, pa vrat, i na kraju desnu i lijevu nogu, do poviše članka, od desnog prsta prema lijevom, sve po tri puta... Uzimajući abdest, Mustafa je učio Bismillu i Kelimei-šehadet...

Sve to vrijeme oni gore su ga, stojeći uz auto, gledali... Otklanjavši na obali ikindiju, Mustafa je malo zagazio u rijeku, a onda podigao glavu:

- Hajte...

Vratili su se u automobil, uzeli velike noževe, pa se spustili do Mustafe. Zapamtili su kako je Mustafa uzimao abdest...

A Mustafa je znao što su mu naredili da uzme abdest. "Sve se ponavlja", mislio je u sebi.

Prvo su mu šuteći odrezali ruke do gležnjeva, pa iskružili usta i nos, iznakazili ga po licu, onda mu odrezali ruke do lakata, pa sjekli noge, a da Mustafa nije ni jauknuo. Oni su sjekli, a Mustafa nije osjećao bol... Prvi put se upitao: kako pobjeći iz ponavljanja?

Je li to suđeno da otac kolje oca, pa da sin kolje sina?... U dva vremena...

Mustafa se u srcu svome molio za Hamzu... Onda su mu odsjekli glavu...

***

Kući tu večer nisu došli Ragib Hošo, Ramiz Pilav, Ahmet Šuvalija i Nusret Hadžipirić. Niko ih nikada nije vidio...

Navečer u kuću Sabita Kadrića ušla su dvojica naoružanih sa šubarama... Ubili su ga u kući.

Njegovoj Hadžiri je prošle godine bila dženaza, pa je živio samo sa sinom Hamzom. Otada je Sabit zamišljeno hodao po Željeznom mostu u Donjem Polju. I preko ograde gledao u Drinu...

Jednom ga Bekto Šošević sreo na Željeznom mostu:

- Šta ti je, Sabite? Jesi li pomahnitao? Samo hodaš po mostu i gledaš u Drinu...

- Kada god hodam po ovome mostu, sjetim se babe. Sada sam u godinama kad me gone sjećanja... Slutim, Bekto...

- Pomahnitao si, Sabite...

- Ti, Bekto, gledaš a ne vidiš. Gore od toga ne može biti.

- Šta je život, Sabite? Živimo u hitnji od rođenja do smrti. Nakon tebe tvoj sin Hamza počinje hitnju...

- Hitnja od Safe do Medine, od čistine do izvora. I opet do čistine... Samo da mi Allah prosvijetli Hamzu... Ko sebi zatvori puteve do istine, ostaje mu strah...

Otkako su ga nepoznati ljudi isprebijali na Željeznom mostu u Donjem Polju, Sabit nije ustajao iz kreveta. Niti je govorio...

Kobne večeri Hamza je iza kuće Bektove gledao kako dvojica naoružanih ulaze u njegovu kuću ... Mislio je da njega traže... Čekao je da odu...

Čula su se dva kratka rafala...

Pucali su u Sabita...

Izašli su i polili kuću benzinom... Zapalili... Hamza je potrčao prema svojoj kući. U trku je pucao iz automatske puške. Vidio je one sa šubarama kako su popadali pored kuće. Oba tijela unio je u kuću koja je gorjela... Prepoznao je braću Radoviće.

Pobjegao je.

Te noći udarila je kiša sa munjama i grmljavinom. Mutni potoci orali su sokake u Donjem Polju. Hamza je grmljavinu osjećao kao topot Njegovih nogu, a munje kao sijev Njegova noža.

IV

Još 1845. godine Srbi iz Foče molili su vezira u Travniku da im dozvoli da naprave veliku crkvu u samoj čaršiji, drukčiju od one u Kaurskom polju, koja je imala svoje kaluđere i pripadala Mileševskoj mitropoliji. Htjeli su sagraditi veliku crkvu raške škole, koju bi sa svih strana opasavao visoki zid, sa velikom željeznom kapijom, jer su se debelim zidinama htjeli ograditi od Prijeke čaršije, munara i Pazarišta, kako bi u svojoj bogomolji nesmetano gledali u freske i u ikone i bili daleko od onog što gledaju po čaršiji.

Zato im je trebala crkva u fočanskoj čaršiji, sa visokim bedemom. Nisu vjerovali da će im to vezir dozvoliti, ali su iz Travnika dobivali drukčije signale.

Kada su pripremili sve nacrte, najviđeniji Srbi otišli su u Travnik...

Ubrzo, počela je gradnja najveće crkve u Podrinju. Vezir nije dao Srbima pare, ali ih je dao fočanskim trgovcima Muratu Karahodže, Ibrahimu Kašmi i Medinu Hanjaliću, ljudima od povjerenja, pa su Srbi pare uzimali od njih, a dosta novca je s puta donosio i fočanski trgovac Radovan Glodaja. Zemljište za crkvu darovala je Savka Vlaisavljević, rođena u Dubrovniku, žena trgovca Dimitrija Jovičića...

Gradnja najveće crkve u Podrinju trajala je punih deset godina, a trebalo je od tri do pet, kako su Srbi govorili veziru. Srbi su još četiri puta išli veziru u Travnik, pa onda kod Karahodže, Kašme i Hanjalića, dok je trgovac Glodaja prestao pomagati, jer je bio voljan pomagati kako su se dogovorili: od tri do pet godina...

Crkvu je gradio neimar Spasoje Vulić iz Tetova, po nadimku Dečanin, šutljiv Makedonac pogurenih leđa, koji je, tako pognut, morao stalno podizati glavu da bi vidio s kime priča, pa zato nije mnogo ni govorio, ali je sve moralo biti kako je zacrtano u papirima, jer ih je stalno poturao pred radnike. Ostala je slika kako Spasoje, širokih ramena, nagnutih ka zemlji, njišući sitnom glavom, i žmirkajući od

nekakve bolesti, irgatima pokazuje papire na stolu, a oni se prave nevješti, te ne shvataju da nisu dobro izveli kupole koje prekrivaju crkvu.

Spasoje je bio najzadovoljniji velikim bedemom, koji je zatvarao crkveno dvorište, što se od njega posebno tražilo, pogotovo kapijom u bedemu, sa kamenim, polukrižnim lukom, na kojem je uklesano: 20. septembar 1857. godine. U crkvu se moglo ući sa tri strane. Kapija je bila sa zapadne strane. Na njoj su se prolaznika doimala velika, željezna vrata.

Crkva je unutar svojih visokih zidova, sa visokim prozorima, podijeljena na naos i oltar, kako nije bilo u starijim crkvama. Sa dviju strana vladičine stolice postavljene su kamene figure lava, kao što je to u manastiru u Studenici... Neimar Spasoje s pravom je ružio irgate koji su postavljali kupole, jer nisu izdržale ni dvadeset godina. Napukle su i zamijenjene dvostrešnim krovom...

Od februara 1992. godine svi ugledniji fočanski Srbi dolazili su u crkvu Sveti Nikola. Nekad ih je zvao pop Sekula, a nekada ko iz stranke Radovana Karadžića, tako da je pojedine u crkvu gonila vjera, a druge - politika. Ali, u crkvi nikada nije bilo toliko Srba otkako je sagradi neimar Spasoje Vulić. Bilo ih je više nego i 20. januara 1942. godine, kada su Srbi slavili "oslobođenje" Foče.

I sam Spasoje bi se iznenadio kada bi vidio Srbe u unifonnama, kako unose teške sanduke sa oružjem i municijom u dvorište crkve, dok nekakav oficir Kovač izdaje naređenja, a oni stariji se okupljaju oko popa Sekule i profesora Ostoje, pa zajedno odlaze pred oltar...

Sila svijeta slijevala se u crkvu, ponekad u velikoj hitnji, kao putnici kada se sklanjaju od jake kiše...

Muslimani su sve vidjeli i znali, ali šta su mogli? Misli su im se ledile, jer se sve odvijalo brzo, od derneka u Čelebićima do sastanaka u crkvi Sveti Nikola, pred kojom su istovarani kamioni, i do pojave ovih oficira, koji su dolazili iz Beograda...

Oni koji su se čuli sa Sarajevom, nabavljali su oružje i krili ga u Donjem Polju, dijelili po mahalama, a onda se sastajali u džamiji u Musluku... A Srbi su dobivali spiskove naoružanih muslimana...

Prvi put otkako se sastaju u crkvi, pop Sekula je sada pričao Srbima šta je pročitao u "Alkoranu", muslimanskom svetom pismu. Pričao je tiho ali oštro, tako da se svaka riječ dobro čula:

- U Alkoranu ovako piše. Samo jedan je Bog, Allah, koji ljudima zapovijeda i hoće da ga poštuju, njegovoj se volji povinuju. Obaveze su: pobožno klanjati, 'rabro vojevati i za vjeru svoju i glavu izgubiti. Ko ove dužnosti vrši, taj je musliman i vjeruje se da ide u raj. U raju se vjerni naslađuju gledanjem u lice Božije. Raj je zamišljen kao lijepa zelena bašta, gde potoci žubore, i tu stanuju nebesne djevojke, zaljubljenijeh očiju.

Pop Sekula sve je htio i objasniti:

- Muhamed je svetac poslan da povrati što su drugi "pokvarili", on je lice svijeh vjerovjesnika... Džamija je iznutra prosta, nema ikona ni fresaka, a spolja su visoke, otanke kule, na vrhu im šiljak. Obred je sav težak i mučan. Dnevno se mora pet puta klanjati. Gde vode nema peru se pijeskom... Mnogoženstvo im je u zakonu... Vjeruju da je Bog sve odredio, šta će kome biti...

A onda, kao da se nečega sjetio, Sekula je zastao, pa nastavio:

- Nekada je i u našijeh komšija vjera bila pravoslavna, koja je utvrđena na svetijem saborima u Nikeji... Braćo moja - rekao je pop na kraju - vi ćete nam u ime pravde Božije donijeti slobodu od Alkorana! Neka je blagoslovljen svaki korak vaš na tome putu. Neka vas tamo prati samo Bog. Primite blagoslove crkve. Ponesite slavu srpskog oružja da bi se otadžbina mogla podičiti s vama. Šta god da učinite, neka je blagoslovljen svaki vaš korak.

Ustao je Ostoja:

- Braćo Srbi! Sjetite se da na zastavi nezavisne Srbije stoji: "Za kralja i otadžbinu, s vjerom u Boga." To je zavjet, zakletva. Ispunite

svoju zakletvu i Kosovo je osvećeno, pa će srpstvo biti ujedinjeno. Ono vas očekuje.

Sa strane, oslonjen na štake, stajao je ostarjeli Grujo, koji je u prošlom ustanku klao svoje komšije na Željeznom mostu. On je govorio glasno, da je odjekivala crkva Sveti Nikola:

- Nemajte sažaljenja, sve koljite! I najmanje dijete zakoljite. Koljite balije gdje stižete, i bacajte u Drinu. Tako će u strahu otići. Prvo idite na sela, jer se ona ne mogu braniti, onda ćete grad lako osloboditi... Da vas malo ojunačim... Hotela "Zelengore" ranije u gradu nije bilo, već je bila birtija moje braće, a iza birtije imala je bašta do rijeke Ćehotine. Tu smo pekli rakiju i ukuvavali pekmez. E, u tim kazanima skuvali smo 'Amida Muftića, pa njegov kostur objesili na drvo kod Džaferbegove džamije... Prvo koljite muslimane koji bi stali uz srpsku vojsku - savjetovao je. - Ko izda svoje i nas će...

- 'Oću da čujem ponovo riječi svoga komandanta Zaharija, ili majora Pavla Đurišića: "Na mostu je poklano tri hiljade muslimana!!!" To 'oću da čujem!... - uzvikivao je. - Sutra zapalite staru čaršiju Pazarište, sve njihove radnje i begovate!

- Sve se zaboravilo - govorio je. - U srednjem vijeku ovaj grad se zvao Radovina, pa Hotča... Ona džamija što je muslimani zovu Careva, prije je bila crkva... Neka vas pop Sekula blagoslovi... Muslimane morate prevariti. Što vam govorim sve da koljete, da ništa ne ostavljate? Ne smije biti kao nekada s Kunovom...

Kunovo je srpska bruka! ...

Šarići, Davidovići i Radovići tražili su od Kunovljana da predaju oružje, ali im Kunovljani nisu vjerovali. Prije Kunova četnici su poklali sve muslimane, pa gdje da im Kunovljani vjeruju? Sutradan, četnici su upali u Kunovo. U kuću Smaje Zeca zatvorili su žene, djecu, starce i sve poklali, a kuću zapalili... Samo nekoliko porodica se spasilo. One su se sklonile u kuću Alije Trake.

Kunovljani su od oružja imali svega dvije puške. Sulejman Delić i Alija Trako branili su žene i djecu od pokolja. Nakon trideset i osam

dana čelebićku općinu oslobodili su partizani. Sulejman i Alija ni njima se nisu htjeli predati... Nakon pregovora, partizani su vidjeli srpsku bruku. U kući nije bilo "četrdeset i šest pušaka", ni "šest mitraljeza", kako su Srbi pričali u Foči, već samo dvije puške, a od ljudstva Sulejman i Alija, sa mnogo žena i djece...

S jednog uzvišenja četnici su pucali u krov kuće, pod kojim su bili Alija i Suljo, a meci su probijali šindru i na drugoj strani pogadali četničke položaje. Tako su četnici mislili da je kuća puna ustaša.

U Foči Srbi su tada pričali da Kunovu ne mogu prići ni jedinice Kraljevske jugoslavenske vojske...

V

Srbi su od muslimana iz sela Điđeva tražili da predaju oružje, kako "ne bi jedni druge napadali." Komšije Srbi znali su da u ovome selu poviše naselja Brod kod Foče ima četrdeset naoružanih muslimana, što ih je plašilo, pa su sa muslimanima pričali samo o predaji oružja. Slali su Šućru Čulića da kaže muslimanima da predaju oružje...

U selu Kuta, Srbi su Šućri govorili šta će reći, a tu su bili i Srbi iz Điđeva.

Tako su počeli pregovarati Srbi iz Foče i okolnih sela sa muslimanima iz Điđeva. U Kuta su dolazili Enver Kurtić i Vaso Milović, obojica iz Điđeva. Iz Foče su dolazili Pero Elez, rodom iz Miljevine, i Gojko Janković od sela Trnovača.

Svi su od Envera tražili da nagovori muslimane da predaju oružje kako bi "živjeli u miru sa Srbima."

Enveru nije bilo jasno kako će Srbi i muslimani živjeti "u miru" ako naoružani Srbi oduzmu oružje muslimanima. "Ako ćemo živjeti u miru", mislio je Enver, "neka milicija oduzme oružje i Srbima i muslimanima. Ovako, Srbi iz okolnih sela dobro su se naoružali, a muslimane bi oni - razoružali."

Ovo pitanje Enver je postavio u Kutima, a samo mu je Vaso odgovorio:

- Envere, svi Srbi u fočanskom kraju dobili su oružje. Ko može sada tražiti od Srba da predaju oružje? Srbi hoće samo oni da budu vlast u Foči, a za to im treba oružje. Kako ćeš tražiti od Srba da predaju oružje, kada se oni bore da Foča bude srpska?... Ako predate oružje, muslimani će živjeti u Điđevu, a Srbi će ih čuvati. Ne predate li oružje, mi ćemo napasti Điđevo. Pa, kako hoćete...

- Slušaj, Vaso, mi nikoga nećemo napasti. Oružje nam treba da se branimo. Kako ćemo se braniti ako nas, ipak, napadnete?

- Opet ti kažem, Srbi neće napasti muslimane ako predaju oružje. Ako ne date oružje, napašćemo Điđevo.

- Ako predamo oružje, kako ćemo vam vjerovati? ...

- Ako ne predate oružje, onda nam ne vjerujete...

U Điđevu muslimani nisu htjeli predati oružje. Zbunile su ih poruke komšije Vase o srpskoj vlasti u Foči. Ako ne predaju oružje, Srbi će ih napasti, kako im je rekao Enver. A šta ako predaju oružje, a Srbi ih napadnu?...

Osamdesetogodišnji Hamid glasno je rekao, da svi čuju:

- Ako predamo oružje, Srbi će nas napasti i sve će nas pobiti... Sa oružjem će se neko spasiti.

Navečer su se okupili u kući Safeta Bostandžije i njegovog sina Sabahudina, gdje su ih čekali Marinko i Zoran Pavlović, Srbi iz Điđeva. Svi muslimani došli su naoružani. Posjedali su na ćilim u velikoj sobi, te čekali šta će im reći Pavlovići i Enver Kurtić. Već sutra moralo se predati oružje...

Šutjeli su, čekali na Marinka Pavlovića, koji je sjedio za stolom sa Enverom, Zoranom i Safetom. Kada su se svi okupili, Marinko je ustao i počeo:

- Braćo muslimani. Mi godinama živimo u istom selu, a sada je došlo vrijeme da svako od nas bude sa svojim narodom. Ja sam prije sedam dana sa ženom i djecom preselio iz Điđeva u selo Kute, kako bih bio sa Srbima... Vi sa Hrvatima nećete da živite u Jugoslaviji, gdje ostaju naša braća Srbi, a mi hoćemo da živimo sa svojim narodom, gdje god da je. Zato će u Foči biti samo srpska vlast. Pa pošto je vlast srpska, samo Srbi u fočanskoj opštini mogu nositi oružje. Svi drugi oružje moraju predati Srbima. Takvo je naređenje. A vi ćete živjeti u Điđevu, mi ćemo vas čuvati...

Marinko je prestao govoriti. Sagnuo je glavu i čekao.

I okupljeni muslimani su čekali. Nisu znali šta da kažu. Zbunjivalo ih je ovo što je Marinko govorio o srpskoj vlasti. Kako u fočanskoj općini može biti samo srpska vlast, kad je više muslimana?

Progovorio je Ibro Čolić, prvi Marinkov komšija.

- Šta znači to srpska vlast, Marinko?

- Znači da će Srbi biti na vlasti.

- Šta ćemo raditi mi u Điđevu?

- Šta i do sada. Morate nam samo predati oružje.

- Poubijat ćete nas, komšija.

Javi se i najstariji Hamid:

- Sjećam se prošloga rata. Srbi su muslimanima oduzeli oružje, a onda ih vodili na Željezni most u Foči. Deset naoružanih Srba vodilo je trista muslimana bez oružja i sve su ih poklali. Marinko, i tada je bila srpska vlast, dok nisu došli partizani... Ako predamo oružje, i ovaj put ćete nas voditi na most...

- Drugo je sada vrijeme, Hamide. Ono je prošlo. Evo, Ibro... Kakav sam ja bio komšija? Kaži.

- Neću da lažem... Uvijek smo se pomagali, bili smo kao jedna kuća. Djeca su nam zajedno išla u školu.

- Eto, vidiš. I kako bih se ja okrenuo protiv tebe?... Nego, predajte oružje pa da se grlimo... Ja sad idem, a vi nam sutra javite.

Iza stola ustao je Enver. Onako visok, crn... Govorio je tiho, ali su ga svi čuli:

- Slušaj, Marinko. Kaži svojima u Kutima da mi nećemo predati oružje. Gdje bismo mi napali Srbe kad su oni dobro naoružani? Mi se oružjem možemo samo braniti, pa što vama smeta naše oružje, ako nas nećete napadati. Svi Srbi u selima oko nas su dobro naoružani, a vama smetaju naše puške. Pustite nas. Neka bude srpska vlast, ali nemojte nam odmah uzimati puške... Mi puške zasada ne damo...

- Je li to zadnja riječ, Envere?

- Zadnja.

Marinko i Zoran polahko su krenuli prema vratima, dok su muslimani ustajali sa ćilima, kako bi oni prošli...

Kada su ovi izašli, zanijemila je kuća Safeta Bostandžije. Zadugo... Sve dok nije progovorio suhonjavi Rahman.

- Čujte... Možda i jeste bolje da predamo oružje... Neće ni ovo dugo trajati. Neka se dogovore u Sarajevu, pa će se i sela smiriti. Ako predamo oružje, rekli su, neće nas napasti.

Enver je skočio:

- A šta ako nas napadnu, a mi predali oružje?

I Hamid upade:

- Srbi će nas napasti, šta god mi uradili...

Nije ni svanulo, a Srbi su napali Điđevo. Nisu ni čekali odgovor o predaji oružja.

Opkolili su kuće Safeta Bostandžije i Hasana Karovića, gdje su se muslimani dogovarali a onda pospali, ni stražu ne postavivši. Vatrom iz poluautomatskog oružja Srbi su zasipali u prozore i pozivali muslimane da se predaju.

Čuo se Marinkov glas:

- Envere, opkoljeni ste! Predajte se! Ako se ne predate, zapalićemo kuću! - A onda su ponovo zapucali...

Điđevci su bili zbunjeni, jer nisu očekivali da će ih komšije napasti odmah nakon dogovaranja sa Marinkom... Poneko od Điđevaca bi kroz razbijen prozor uzvratio na vatru, ne videći Srbe...

Sve ovo je trajalo nekoliko minuta. Onda su se čuli glasovi:

- Predajemo se!

Sabahudin i njegov babo Safet izašli su iz kuće bez oružja... Samo što su izašli, Srbi su zapucali... Otac i sin pali su zajedno...

Ponovo je zagalamio Marinko Pavlović:

- Iziđite, ili ćemo zapaliti kuću! Vas ostale nećemo poubijati! Ali prvo izbacite oružje kroz prozor.

Enver i njemu najbliži nisu znali šta da rade... Gledali su kako puške lete kroz prozor... Onda se dignutih ruku izlazilo...

Srbi nisu pucali. Sačekivali su nekoliko metara od kuće i vezali bodljikavom žicom... Kada je Marinko sa još jednim Srbinom ušao u Safetovu kuću, zatekao je Hamida kako sjedi na sećiji i zuri kroz razbijen prozor.

Marinkov drugar ga je zovnuo:

- Hamide...

Glas je Hamidu bio poznat, pa se okrenuo. - Ja sam Stojan, sin Jovana Radovića...

- Stojane, sine... Odveli su moga Rasima... U tom trenutku Srbi su zapalili kuću, i Marinko je izašao, dok su drugi izgurali Stojana Radovića... Hamid je sjedio u kući koja je gorjela...

Srbi su bili zarobili trideset i sedam naoružanih muslimana. U prvom potoku su strijeljali Envera Kurtića, Muju Kurtovića, Ferida Kršu, Suada Hadžimusića, Safeta Softića, Hasana Subašića, te Himzu i Smaju Dželila. Izvršavali su naređenja Pere Eleza, Gojka Jankovića, Marinka i Zorana Pavlovića. Rasima Hamidovog odveli su u Foču, u logor.

U logor u Foči odveli su Muju, Almira i Elvedina Džankovića, te Zulfu Durića, Ramiza Dedovića, Suada Borovinu, Hajdara Korjenića, Avdu Hodžića, Ziju Šoševića, Esu Kovačeviča, Suada Klapuha. Zarobljenog Bajru Skendera natjerali su da pali kuće u Điđevu...

Žene sa djecom Srbi su odveli u zgradu Osnovne škole u naselju Brod kod Foče, a mlađe žene Jagoš i Miletić odvezli su u hotel "Zelengora" i u stanove kod Ribarskog restorana u Foči.

VI

U dva sata iza ponoći vatrogasac Džoja Novaković se onesvijestio nakraj mosta u naselju Brod kod Foče. Kada je došao sebi, već je bilo svanulo. Podigao je glavu i vidio da leži na mostu, pored svog vatrogasnog vozila sa velikim šmrkom, koji je dopirao do sredine mosta. Svjetla na vozilu bila su upaljena. Onako suhonjav, male glave, ali dugačak da mu je vatrogasno odijelo bilo kratko, gledao je izgubljeno prema sredini mosta, a misli mu nisu davale mira...

Puna dva sata nakon ponoći Džoja je velikim šmrkom ispirao lokve krvi na mostu, i opet krv nije sprao. Istina, onih lokvi nije više bilo, one su otekle zajedno sa vodom, ali je i dalje bilo ostataka krvi.

Koliko god Džoja ispirao krv, ostajale su fleke, kao ucrtane siluete lokvi krvi na mostu, pa se Džoji činilo da ništa nije uradio. Sjeća se da su mu iz obližnje škole Srbi doveli četiri žene, čije su muževe poubijali u Điđevu ili odvezli u Foču, i one su čitava dva sata ribale most a on ispirao. Kada su žene vratiti u školu, a on pogledao niz most, imao je šta vidjeti: gdje god su bile lokve krvi, tu je asfalt sada bio taman, kao da je prosuta neka tečnost koja će sve nadvladati, samo da tu ostane...

Ponovo je upalio vatrogasno vozilo. Svu će vodu iz cisterne izliti na most, na velike tamne mrlje, pa se onda vratiti u grad...

Ušao je u vozilo i čekao... Nije znao šta da radi ako mu svaku noć budu naređivali da ispira krv. "Lako je bilo Radomanu", mislio je Džoja, "on je sa svojima do ponoći klao muslimane iz Govze, a onda je otišao..."

Tada su njega zovnuli da spira krv, da spira ono što je Radoman ostavio... Sutra će muslimane klati Gojan ili Pero Elez, pa Janko, one iz drugih sela oko naselja Brod na Drini, a samo će Džoja spirati krv... Ko će spirati krv na velikom Željeznom mostu u Foči?...

Most na Drini u Brodu kod Foče osvjetljavala su putnička vozila i vatrogasna kola. Sedamdeset i četiri muslimana uhvaćena su u tunelu kod Miljevine. Dovezeni su u kamionima. Ostali su bili iz okolnih sela i naselja Brod. Srbi su ih dovozili u automobilima... Sabralo se ukupno 118 muslimana... Stali su u kolonu po jedan, od stare škole pa sve do mosta... Dvanaest naoružanih Srba stajalo je sa strane, a na sredini mosta čekali su Radoman i Gojan...

Kolona duga osamdeset metara. Svi u koloni pognuli glave...

Srbi su pitali:

- Šta je, balije?

- Hoćete li suverenu Bosnu?

- Gdje vam je Alija?

- Čeka vas Radoman.

Prvi u koloni bili su Mehmed, Hamdija, Edhem, Alem, Eso, Mujo, Halim, Esad... Bili su iz Broda i Trnovača.

Kada je Radoman mahnuo rukom, kolona je krenula na čelu sa Mehmedom... Gojko je naredio da se svi skinu do pasa i da ruke drže na potiljku... Radoman je iz korica izvukao nož sa širokom oštricom, dugačkim vrhom, i čekao. Gojan je naređivao:

- Hajde, Mehmede...

Šezdesetogodišnji Mehmed prilazio je polahko, zureći u Radomana. A onda je podigao glavu, gledajući preko ograde u Drinu... Dolje je stari most, srušen u prošlom ratu, kada su se povlačili partizani, pa otada satjeruje vodu u jaku maticu... I na tom, starom mostu četnici su nekada klali Bećkoviće...

Radoman je ispružio lijevu ruku i Mehmeda zgrabio za kosu, sagnuo mu glavu do pasa, a onda je hitro nožem presjekao grkljan Mehmedov, gotovo da mu je prerezao i vrat.

Šiknula je takva krv da je zalila Radomana, ali njemu to nije smetalo da dugački vrh noža zarije svojoj žrtvi u grudi. Mehmedovo

tijelo se zgrčilo, nije se ni glas čuo, samo je tekla krv, a kada je Radoman ispustio iz ruke Mehmedovu kosu, tijelo se naslonilo na ogradu...

Svi su gledali, kao da sanjaju...

Samo je Gojan povikao:

- Šta je, balije?! Jeste li se prepali?... Hamdija, prebaci Mehmeda preko ograde...

Hamdija je prišao do Mehmeda, čije je tijelo visilo na ogradi... Krv je tekla niz ogradu...

Gojko je zagalamio:

- Gurni ga preko ograde!

Hamdija se sagnuo, uhvatio Mehmeda za koljena, podigao tijelo uvis, uz ogradu, i pustio... Svi su čuli pljusak u Drini, na mjestu gdje je srušen stari most.

Radoman je sve ovo posmatrao, čekajući da se Hamdija odmakne od ograde, a onda je i Hamdiju uhvatio za kosu, i potegao nožem. Nije mu prerezao grkljan, nego je dugačku oštricu zabio u vrat Hamdijin, tako da je oštrica izbila na drugu stranu. Krv je prsnula u lice Radomanu, ali ga to nije omelo. Izvukao je nož, a lijevom rukom držao je tijelo da ne padne. Ruku sa nožem prinio je do grla Hamdijinog, i ona se pritom napunila krvlju... Stvorio se izvorak od krvi... A onda je Radoman, širokom oštricom noža, prerezao grkljan Hamdiji i gurnuo ga uz ogradu, tako da je njegovo tijelo visilo prema Drini...

Gojan je birao. Zavikao je zločinački:

- Hajde, Mujanoviću...

Mujanović je izišao iz kolone. Kao da ga nije bilo strah. Prišao je žurno do Hamdije, uhvatio ga za noge, podigao uvis, i gurnuo preko mosta, ali nije ispustio njegove noge, nego je skočio preko ograde, za Hamdijom ... Čuo se pljusak dvaju tijela u Drini...

Dotrčala su četverica od naoružanih Srba koji su čuvali kolonu i nagnuli se preko ograde, nišaneći automatskim puškama. Ali Mujanovića nisu vidjeli, samo Hamdijino tijelo, koje se vrtjelo u matici. Matica je bila toliko jaka da se nije mogla izbjeći, a svakog plivača vukla je na dno rijeke. Tek tridesetak metara od mosta, ugledali su Mujanovića, kako je izronio. Matica ga nije zavrtjela.

Zapucali su, ali je on ponovo zaronio, a brzaci su ga nosili.

Opet se čuo Gojanov glas:

- Trčite lijevom i desnom obalom! Ne može vam pobjeći! A ti, Radomane, kolji!

Naoružani Srbi sa strane nagonili su muslimane pod nož Radomanov, strahujući da još neko ne pobjegne. Radoman je rezao grkljane, a sada su dvojica Srba bacala zaklane preko ograde mosta. Sve je išlo brže, i krv je tekla po čitavom mostu.

Gojanu se toliko hitilo da ih je požurivao, a najviše Radomana:

- Radomane, samo kolji, a vi gurajte. Radomane, do ponoći moraš sve poklati. Neka teče krv po mostu, ispraćemo je iza ponoći.

Radoman je klao hitro. Jednim potezom presjekao bi grlo, a drugim bi zabio vrh noža u grudi, sve u trenu, kao da radi na fabričkoj liniji, gdje nema stajanja.

Za to vrijeme ona četverica naoružanih Srba trčali su obalom Drine. AIi Mujanovića nigdje nisu vidjeli, iako su se spustili do Željeznog mosta u Foči. Računali su da se utopio... Ili da su ga ubili kada je izronio niže mosta u Brodu.

Međutim, kada je drugi put izronio, Mujanović je glavom dodirnuo Mehmedovo tijelo. Sakrio se pod njegovo tijelo, a kaputom Mehmedovim pokrio je glavu, kako bi mogao disati, a da ga ne vide gonioci, koji su trčali desnom i lijevom obalom. Kada je prošao ispod Željeznog mosta u Foči, vidio je mnogo zaklanih tijela koja su plutala. Šest tijela bilo je svezano u zvijezdu, pa su zajedno plutala...

VII

U februaru 1942. godine, sedmerica četnika poveli su osamdeset i četvericu muslimana na Željezni most u Foči. Na mostu, jedan od četnika kleknuo je na koljena, a u lijevoj ruci držao je veliki nož. Svi muslimani morali su leći pod nož, a ukoliko neko od njih nije htio, ostali četnici su ga udarali kundacima po zatioku dok ne padne, poslije bi ga držali za noge i ruke.

Svakog zaklanog četnici su pretresali, ne bi li našli šta od zlata ili para, a onda bacali u Drinu. Zaklali su Avdu Bačvića, Sulju Isanovića, Edhema Isanovića, Muju Aganovića, Murata Aganovića, Aziza Isanovića, Hasana Isanovića, Jusu Ćebu, Smaila Isanovića, Smaila Bačvića...

Došao je red na Derviša Bačvića. U tom času čuvar je pogledao u Drinu, i Derviš je počeo bježati. Htio je da ga ubiju iz puške, a ne da ga kolju... Dok je trčao prema kraju mosta, pukla je žica kojom su mu bile vezane ruke, što mu je olakšalo trk. Za njim su četnici otvorili vatru iz pušaka, ali ga nijedan metak nije htio. Natrčao je na drugu grupu četnika, koji su također pucali, ali ga ni ovi nisu pogodili. Spustio se niz stranu prema Drini, i sakrio se u jedan grm. Dvojica četnika naletjeli su na njega skrivenog u grmu, i jedan od njih je pao po njemu. Derviš je odgurnuo četnika od sebe, a onda je skočio u Drinu. Četnici su pucali, ali ni ovaj put ga nisu pogodili... Plivao je pored tijela zaklanog brata Jusufa... I ostao živ.

Radoman je na mostu u naselju Brod kod Foče klao muslimane. Oko njega zgrušavale su se velike lokve krvi, koja je dobivala tamnocrvenu boju, i zgusnuta lijepila mu se na gumene čizme. Oko ponoći krv je izgledala kao tamnocrvena glina po kojoj su Radomanove čizme ostavljale tragove. I sam Radoman je bio sav u krvi, od čizama pa do kose, ali se nije na to obazirao. Samo se nagnuo preko ograde i pogledao dolje. Ispod njega je tekla Drina...

Svi Srbi su bili otišli, ostao je samo Gojan. Stajao je nakraj mosta, nestrpljiv, jer mu se i dalje hitilo. Nije mogao a da ne kaže:

- Bogami, Radomane, i Drina će promijeniti boju.

- Neka, Gojane. Samo nek je završeno. Nego, da ti nešto kažem...

- Hajde...

- Neki će me pitati, kako sam mogao zaklati ovoliko muslimana, ali da ti pravo kažem, najteže mi je bilo zaklati prvih deset, a kasnije same ruke kolju... Kao da ne koljem ljude! A balije i nisu ljudi... Eto mene... Vozi me u Foču... Neka dođu vatrogasci da speru kiv. I sutra ćemo klati.

Gojan je vozio polahko prema Foči.

- Nije nas imalo šaka, a balija stotinu - progovori. - Da su htjeli, mogli su nas napasti i pobacati u Drinu... Samo prilaze da ih ti kolješ... Šta ti misliš?

- Ne mislim ništa, Gojane. I u prošlom ratu je tako bilo, a i prije. Silni Grujo i tvoj otac, u prošlom ustanku Srba, klali su danima i noćima, bez ikakve smetnje. Samo su im ih kao ovce nagonili na most. Oni prilaze i legnu pod nož. Takav narod!... Iznenadio sam se kad je onaj Mujanović skočio preko ograde.

- Ubili su ga, nije mogao pobjeći... A da ti pravo kažem, volio bih da je pobjegao.

- Što, Gojane?

- Neka priča balijama kako je bilo na mostu. Uvijek treba ostaviti nekoga da priča...

VIII

Džoja je izašao iz vatrogasnog vozila. Nije mogao doći sebi kada je vidio zgusnutu krv na mostu. Kao da je neko plahtom prekrio most...

Skinuo je šmrk... Ali zgrušana krv se opirala vodi... Tek pod najvećim pritiskom spirao je krv u Drinu. A tamne mrlje nikako nije mogao sprati... Tada mu je pozlilo, pa se onesvijestio...

Kada je došao sebi, otišao je u staru školu, nedaleko od mosta, u kojoj su bile zatvorene žene iz Điđeva. Stražari su mu doveli četiri žene, koje su ribale most... Ali tamna boja na mostu je ostajala...

Kada su žene otišle, Džoja je rekao:

- Lako je Radomanu klati, ali neka on ispira krv.. .

IX

Navečer u deset sati na mostu su bila dvadeset i tri muslimana. Osmerica stražara stajali su sa strane. Na sredini čekao je Gojan. Most su osvjetljavali putnički automobili... A onda se pojavio Radoman... Ovaj put bio je obukao "Maglićevo" radno odijelo, a pantalone je utrpao u visoke ribarske čizme. Onako velike glave a omalehna rasta, hitar da hitrijeg Srbi nisu mogli naći, kada je došao do sredine mosta, pogledao je na lijevu i desnu stranu a onda je ljutito rekao Gojanu:

- Onaj Džoja nije dobro oprao most. Krv je na sve strane. Ne znam što si njemu dao vatrogasni kamion.

- Dobro je, Radomane. Koljemo svaku noć, valja to sve isprati.

- Ne smije se most zapustiti, Gojane. Za svaku noć treba da je čist kao da tek koljemo... Sinoć su mi balije ubile brata, sada ću to naplatiti...

Gojko ga je prekinuo:

- Hajde, Smajo... Radoman je svetio brata...

Klao je brže nego prošlu noć. Krv je pritisla po mostu, a leševi su padali u Drinu...

Prije jedanaest sati ostali su Radoman i Gojan sami, kao i prošlu noć.

- Šta radiš ovo, Radomane?

- Vidio si. Moj brat vrijedi i stotinu balija...

Nego, hajmo. Treba zvati Džoju...

Opet su krenuli prema Foči, do Vatrogasnog doma. Gojan je polahko vozio, htio je pričati s Radomanom.

- Poginuo ti je brat?

- Neko je pucao u njega u Donjem Polju.

- Ko?

- Neko iz džamije na Musluku.

- Eto, vidiš... Tu se okupljaju... Samo da nam u crkvi reknu da napadnemo Donje Polje...

Ali, ne daju. Kažu, prvo sela. Iz grada će onda svi bježati prema Ustikolini... Šta ti misliš?

- Ne smije biti otpora, Gojane...

- Znam, ne smije biti kuće koja bi se, kao nekada Kunovo, branila trideset i osam dana...

Balije treba klati, sve dok ne odu...

- Više nema partizana da ih spašavaju od noža. Za balije je nož i Drina...

U Foči nikog nije bilo na ulici. Iznad grada čuli su se rafali iz automatskog oružja. Nekoliko kuća gorjelo je u Zubovićima i na lijevoj obali Drine, više betonskog mosta. U Vatrogasnom domu odjekivala je pjesma:

"Svuda straže komandanta Draže..."

Gojan nije mogao a da ne rekne: - Krenulo je, Radomane.

- Samo da osvetim brata, Gojane.

X

- Ostavite oružje ispred kuće - govorio je Jovan četnicima, koji su ulazili u njegovu kuću u Čelebićima. Kako su ulazili, Stojanka ih je propraćala u najveću sobu, gdje su sjedali po zemljanom podu. Stojanka im je sipala rakiju. Nisu glasno govorili, samo su se došaptavali. Bili su u maskirnim uniformama, u vojničkim čizmama, a na glavi šajkače. Sve su to dobili u crkvi Sveti Nikola. Samo je Nenad Davidović imao uniformu kakvu su nosili srpski vojnici u Prvom svjetskom ratu, i oficirsku kapu toga doba. On nije pričao i nije skidao vojnički kaiš sa magnumom, niti pancirnu košulju, koja je zapala zaoko svim srpskim vojnicima. Poručnik Davidović završio je vojnu akademiju u Beogradu, a bio je rodom iz Čelebića, pa su ga zato poslali u ove krajeve... Na kraju došao je i starac Radoje.

Podijelili su se u grupe pa su poluglasno pričali, a da niko nikome nije smetao... Ovo bi dugo trajalo, da poručnik Davidović nije progovorio:

- 'Ajte, da čujem... Šta smo uradili od Trnovača do Ustikoline? Samo nemojte naširoko, već koliko da se zna, kako bismo se dogovorili šta nam je dalje raditi... Šta je, Marinko, bilo u Điđevu?

- Balije nisu htjele predati oružje, pa smo ih napali, nakon noći u kojoj smo pregovarali. Znali smo gdje će prenoćiti i kakvo imaju oružje. Ja sam otišao u Kute, a već u četiri sata izjutra krenuli smo prema kući Safeta Bostandžije, u kojoj su bili muslimani koji nisu htjeli predati oružje. Kada smo zapucali, Safet i njegov sin su izašli da se predaju, ali smo ih pobili. Ostali su se predali. One koji su imali oružje strijeljali smo, a druge smo odvezli u Kazneno-popravni dom u Foči. Starom Hamidu, koji je branio da se predaju puške, nismo dali da izađe iz kuće dok je gorjela... Sve kuće u Điđevu smo zapalili.

- Šta ste uradili sa ženama i djecom?

- Ostavili smo ih u školi na Brodu... Žene koje valjaju, te djevojke i djevojčice, odvezli su Jagoš i Miletić u hotel "Zelengora", a

neke su smjestili u zgradu "Lepa Brena." One će dočekivati srpske junake... Zaboravih da kažem, oslobodili smo i Trnovače iznad Broda. Više nema Džina na Trnovačama.

- Šta je s tobom, Radomane?

- Ja sam noćima klao na Brodu... Ni sam više ne znam koliko sam balija zaklao. Sve što je bilo u redu, ja sam klao. To zna Gojan, koji mi je pomagao. A zna i Džoja, koji je spirao krv... Uradili smo veliki posao. Baliju je lakše zaklati od svinje. Svinja se opire, moraš se namučiti dok je oboriš, dvojica je moraju držati, pa i kad zabiješ nož, ona se još batrga, tako da ju je teško skoliti, a balija sam dođe pod nož. Sve je išlo kao po loju. Nikako mi nije jasno da četrnaest naših vojnika vodi sedamdeset muslimana na klanje. Da imaju imalo pameti, napali bi nas goloruki na mostu. Naši bi pucali, ali bi samo prve ubili. Pola bi ih preživjelo. Ovako, oni u redu stoje dok ih ja koljem, kao da čekaju ručak u "Maglićevom" restoranu.

- Znaš li što je to tako, Radomane? Da ti ja kažem. Kada god se zarati, mi muslimane koljemo na mostovima, pljačkamo, palimo njihove kuće... Oni su krivi, jer su priješli na islam. I oni su toga svjesni. Srbima je dato da ubijaju muslimane, izdajnike. Oni se priklanjaju tome. Doći će vrijeme pa će nas muslimani sami čekati na mostu, neće ih trebati ni dovoditi.

- Da vas obavijestim - reče - u pomoć nam dolaze vojnici Srpske garde i Beli orlovi iz Beograda. Doći će preko Crne Gore. Za mjesec dana muslimani će bježati iz ovih krajeva. Na nama je samo da ih što više poubijamo, a da se ne brane. Čim se naoružani muslimani povuku iz Donjeg Polja, Foča će biti oslobođena.

U jednoj od soba razgovarali su Jovan, Stojanka i Stojan. Onako visokom, uzdignute glave, Stojanu je lijepo stajala maskirna uniforma, pa ga je Stojanka dugo gledala. Ali, Stojan je bio utučen, šetao je po sobi... Jovan je bio ljut, jer su mu Srbi voćnjak uništili, porazbijali burad sa rakijom, a njegova kuća postala je štala u kojoj se sve dogovaralo... Stojanka je bila sebi postala važna. Ispraćala je Srbe u akcije, a ujutro bi ih dočekivala... Bilo joj je drago čuti da su zapalili

Điđevo... Nalazili su se u maloj sobi u kojoj je ležao osamdesetpetogodišnji Neđo Radović, otac Jovanov... Bio je kost i koža, obnevidio...

Prvi je progovorio Stojan:

- U Điđevu smo zapalili kuću u kojoj je bio Hamid, otac Rasimov... Jovana doktori nisu mogli izliječiti, a Hamid ga je izliječio svojim travama.... Meni je Rasim pomagao u školi. To znaju Jovan i Stojanka.

- Balije ne treba žaliti, Stojane.

- Djede, meni ne daju da se vratim u Njemačku. Moram da budem u srpskoj vojsci.

- Tvoje je mjesto među srpskim borcima.

- A da sam im dao pare, pustili bi me...

- Pustiće te i tako za mjesec dana. Foča će biti oslobođena.

- Kako znaš?

- Rekao mi je poručnik Davidović. Ono što nismo mogli mi, uradiće poručnik Davidović... Jovane, što šutiš?

- Onako.. .

- Pričala mi je Stojanka... Znam i da si kupio puške, da se u ovoj kući sve dogovora, ali da puno misliš na svoj voćnjak... Nemoj biti kukavica. Slušaj, ja sam u prošlom ratu sa starim Grujom klao muslimane na Željeznom mostu. To svi Srbi znaju. I svi mi ljube ruku. Sada je red na tebe i Stojana, tvoga sina, pa na Sava i Dušana... Zemlju će oslobađati i njihovi sinovi, ako mi to sada ne uradimo... To traje od Kosova a završava se srpskom državom. A srpsku državu ćemo imati kad protjeramo muslimane. To je tako... Srbi moraju osloboditi svoju zemlju... Stojane, moraš ostati dok se Foča ne oslobodi, a onda idi. Vratićeš se ti u Njemačku...

- Djede, tek mi je firma stala na noge, a ja oslobađam grad od onih koji nisu Srbi... U Njemačkoj su poslije domaćih najbrojniji Turci...

- Stojane, srpska istorija stala je na Kosovu, a bez Dušanovog carstva nema ni Srba.

- U Điđevu nisam pucao, ali sam vidio da su drugi i djecu ubijali. To je bio zločin... Rasimov otac je izgorio u kući.

- Slušaj, Stojane, da tebi Neđo kaže... Srbi ne čine zločine, oni oslobađaju ono što je bilo njihovo, pa im davno oduzeto. Ovo je četvrti srpski ustanak protiv Turaka. Neka muslimani odu iz Foče, ili neka se pomole u crkvi, pa neće biti zločina. Ovako, s njima nema Dušanovog carstva... Srbi sve rade uz crkveni blagoslov. Ne spominji zločine, čuće te Čelebićani pa će te voditi u crkvu Sveti Nikola... Nemoj nikome govoriti da u Điđevu nisi pucao... Kada jednog muslimana ubiješ, u tebi će vaskrsnuti Kosovo... Ugledaj se na Radomana, lice mu se prosvijetlilo. Ušao je u srpsku istoriju.

- Šta da radimo, Jovane?

- Čuo si Neđa...

XI

Tu noć eksplozije su potresale Pazarište, a veliki plamen obasjavao je Prijeku čaršiju. Srbi su zapalili Carevu džamiju, iznad Pazarišta, nedaleko od Prijeke čaršije. A prije toga bili su eksploziv ukopali u zidove, pri patosu, sa unutarnje strane, ali toliko eksploziva su nabili kao da će rušiti betonski most na Drini. Kako je džamija gorjela od krova prema temelju, tako su odjekivale u noći detonacije...

Sutradan, u crkvi Sveti Nikola okupilo se puno svijeta. Došli su srpski vojnici, oficiri, političari, veterani u uniformama iz Prvog svjetskog rata, te civili sa kokardama na šajkačama... Stajali su odvojeno, pa tako razgovarali. Jedino su vojnici stali ukrug, po tri puta se grlili i ljubili, a onda došaptavali. Nekoliko minuta u crkvi bilo je živahno, dok nisu ušli Ostoja i pop Sekula, koji su stali uvrh velike crkvene prostorije, a onda se okrenuli.

Svi su ušutjeli, kako bi čuli Ostojine riječi:

- Braćo Srbi! Dočekali smo veliki dan. Sinoć je izgorjela Careva džamija na Pazarištu. Vi znate da je u srednjem vijeku na tom mjestu stajala crkva, sve dok nisu došli Turci. Zamislite, Turci crkvu prepravili u džamiju, samo joj dodali onaj šiljak, i mislili da će tu zauvijek ostati džamija. Srpski junaci su sinoć srušili džamiju, a mi ćemo na njenom mjestu napraviti crkvu... Ranije smo zapalili Prijeku čaršiju, gdje su bili muslimanski zanati, a minirane su i brojne džamije u Foči.

- Što nije minirana Aladža?

- I nju ćemo minirati... Foča će biti srpski grad u kojem neće biti džamija. U srpskom gradu ne smije ostati ništa tursko... Od danas naš grad će se zvati Srbinje. U srednjem vijeku Radovina, u tursko doba Hotča, a od danas Srbinje...

Nastala je tišina, a onda se prolomilo:

- Srbinje! Srbinje! Srbinje!

Ostoja je nastavio:

- Braćo, najveće tursko selo u ovome kraju je Jeleč. Bili smo prije neki dan u Jeleču... Toliko su se Ljubo Nikić i ravnogorka Vojka Cicović grlili sa Jelečacima, da oni neće ni pomisliti da ćemo ih napasti. Čak se i jagnjad okretala. Ljubo je vidio da oni nemaju oružja da bi se odbranili... Sve je spremno. Pvog maja napadamo.

- Pomoći će nam vojnici JNA iz Kalinovika - reče. - Sve je dogovoreno sa potpukovnikom Pavlovićem iz Kalinovika i Milenkom Vukovićem, načelnikom SUP-a u Miljevini. Naredba je: "Selo spaliti, a sve Jelečake pobiti!" Naši topovi i mitraljezi su u selu Budanj, kod crkve, i u selu Vodica. Kamen na kamenu neće ostati... Balije mogu bježati prema Husadu, velikom brdu iza Jeleča... Ili se skloniti u kanjonu Bistrice, gdje su im bajte, ili u vikendicama kod rijeke Krupice... Tamo ćemo ih pohvatati.

XII

Iz Budnja i Vodice, srpskih sela, Srbi su dva dana zasipali granatama Jeleč. Prije toga, dok su Jelečaci ugošćavali Ljubu Nikića i Vojku Cicović, okretali im janje na ražnju, ukopavali su topove i haubice, tražeći pogodno mjesto za puškomitraljeze. Jeleč su iz Budnja i Vodica imali kao na dlanu. Potpukovnik Pavlović dvogledom je posmatrao Ljubu Nikića, dok se grlio sa Jelečacima.

- Sigurno mu govore da oni ne misle ratovati, jer su daleko od Foče pa računaju da rat neće do njih doći - govorio je potpukovnik. - Znam svako muslimansko selo, njih nije briga što im susjedno selo gori. Kao da vatra neće i do njih doprijeti... Ovo nikako da razumijem. Sva sela samo svoju brigu vode, kao i Foča. Svi gledaju samo sebe, brane samo svoju kuću, a mi otkidamo selo po selo. Kada bi se sva sela udružila, niko im ne bi mogao prići.

- Tako je, potpukovniče. Dok se mi ukopavamo, Jelečaci peku jagnje Ljubu Nikiću. Znaju da smo zapalili gotovo sva sela oko Foče i opet misle da ćemo njih ostaviti na miru.

Akciju "Jeleč" isplanirali su u kalinovačkoj kasarni potpukovnik Pavlović i Ljubo Nikić. Prvo su danima određivali koordinate za dijelove sela, a onda su izvukli topove i haubice na Budanj i Vodice, te doveli najbolje strijelce...

Prije prvih granata u Vodice je došao Ostoja. Iza njega stigao je i Ljubo Nikić. Ovo nije smjelo početi bez njih dvojice.

Potpukovnik Pavlović dao je Ljubi dvogled:

- Ovaj dvogled smo dobili iz Generalštaba, iz Beograda, vidjećeš sve, kao da je tu pred tobom... Ljubo, kako je dolje?

- Mirni su kao jagnjad. Imaju one starinske puške, ali niko neće metka opaliti. Onaj Bajrović, što nam je dao spisak naoružanih, bio je u pravu. Oni misle da će nas umilostiti, jer neće da ratuju. Samo su nam olakšali posao.

Pavlović i Ostojić sjeli su za jedan sto na proplanku, kako bi sve vidjeli...

- Pali!

Granate su zasule Jeleč, a detonacije su odjeknule Zelengorom... Kao da se zemlja okrenula... Kuće i štale, na koje bi pale granate, odmah bi se zapalile. Jelečaci, zbunjeni i prestrašeni, nisu znali šta da rade. Znali su da Srbi u Vodice dovlače topove, ali nisu ni pomislili da bi njih granatirali. Obezglavljeni, bježali su prema Husadu, pa bi se opet vraćali svojim kućama, a kada vidješe da se njihove kuće ruše, bježali su ponovo prema Husadu, sklanjajući se u ovčarske katune...

Mnogi su ostajali u svojim kućama, misleći da će sve ovo proći... Oni stariji, iznemogli, krili su se u podrumima, dok se iznad njih širio plamen. Nije bilo kuće koju granata nije pogodila, samo li su je Srbi ponišanili sa Vodica. Tako su gađali strijelci iz Kalinovika...

Potpukovnik Pavlović i Ljubo su podizali čaše.

- 'Alal vjera, potpukovniče!

- Za "Veliku Srbiju"!

Štale u kojima je bilo sijeno brzo su se pretvarale u velike buktinje, vatra se prenosila na kuće u blizini i ograde u dvorištu... Žene i djeca bježali su prema šumama Zelengore, dok su se muškarci kriomice vraćali... Gledali su svoje kuće u plamenu... Kao po dogovoru, mnoge familije bježale su prema velikoj zidanoj štali Mustafe Tuzlaka, na kraju sela, koju nije bio zahvatio plamen. Drugi Jelečaci u grupama su trčali prema vikendicama pored rijeke Krupice, koje Srbi nisu granatirali... U općem bezumlju, bježali su Jelečaci iz Jeleča kako bi se spasili, a onda bi se vraćali. I, po ko zna koji put, mislili: proći će ovo...

Ali, Srbi nisu prestajali. Ravnali su Jeleč sa zemljom, kako je bio zapovijedio potpukovnik Pavlović...

Nijedno selo nisu ovoliko granatirali. Tek u podne su prestali... Pavlović je naređivao preko motorole:

- Moja artiljerija odradila je posao, sada je na vama... Sve pobijte!

Na Jeleč su udarili četnici. Vodili su ih Pero Elez, Risto Trifković, Rajko Cicmil, Luka i Predrag Elez, Dragan Janjić, Dragan Kunarac... Svi su bili u maskirnoj uniformi i sa kokardom na šajkači. Uletjeli su u selo sa tri strane i trkom, tako da im niko nije mogao pobjeći. Sve one Jelečake koji su se bili vratili a sada izlazili iz zapaljenih kuća, ubijali su na vratima, ili su ih klali ispred same kuće...

I nejač su ubijali. Mlade žene, gdje bi se koja zatekla, silovali su Pero Elez, Neđo Samardžić, Mirko Savić, Duško Pržulj... Potom bi i njih ubijali...

Na kraju sela četnici su opkolili zidanu štalu Mustafe Tuzlaka, koju nije bio zahvatio požar. Kada su otvorili vrata, bila je puna žena i djece. Kad su ih zatvorili, iznutra su se čuli plač i jauci...

Polili su štalu benzinom i zapalili... Kroz prozore su bacali ručne bombe i pucali iz automatskih pušaka u vrata. Niko se nije usuđivao izaći...

- Potpukovniče, gore Jeleč i Jelečaci!

- Nema više najstarijeg muslimanskog sela!

Vojvoda Pero Elez i nastavnik Risto Trifković krenuli su sa svojom grupom prema rijeci Krupici. Bili su sigurni da su se u vikendicama skloniti mnogi Jelečaci, ako nisu pobjegli prema Husadu. Nisu se imali nigdje drugo skloniti.

To su bile vikendice bogatijih Fočaka koji su tražili mira pored Krupice. Došli su do vikendice Hamde Hadžića, kod same rijeke. Kada su otvorili vrata, ugledali su familije Srnja, Šljiva, Tuzlaka i Zametica. Svi u jednoj vikendici... U blizini je bila kuća Zulfe Srnje u kojoj su se skrivali ostali, izbjegli iz popaljenih i porušenih sela.

Pero i Risto izveli su sve Srnje iz vikendice i Zulfine kuće. Kada su im četnici naredili da stanu, najstariji, Zulfo, okrenuo se Peri:

- Slušaj, Pero. Nas starije pobij, ali pusti nam sinove Elvedina, Ekrema, Abida, Nedžada... Koljite nas starije, a njih pustite...

- Šuti, balijo!

Kao po komandi, četnici su napali dugim noževima. Jednim pokretom ruke, Pero je oborio Zulfu na tlo. Uhvatio ga je za kosu, zakometnuo mu glavu, a onda mu nožem presjekao grkljan... Prsnula je krv po Zulfi i Peri.

Ostali su okrenuli glave, da ne gledaju. Neko je tiho zajecao. Bilo je to tiho ridanje. Kao u nekoga ko sve gubi, pa zastane u nevjerici... I ne smije da se okrene...

Šoša i Luka klali su Asima Srnju, a njegove sinove Elvedina i Nedžada zaklali su njihovi nastavnici Drago Krunić i Risto Trifković... Krv dvojice mladića slijevala se u Krupicu... Sve Srnje poklali su za nekoliko minuta.

Kod vikendice Hamde Hadžića zaklali su Jusufa Džinića i njegovu ženu, Mustafu Tuzlaka, Edhema Hodžića i njegovu ženu Fatu, Husu Hadžića, Uzeira Hadžića, Envera i njegovu ženu Jelenu... Pero je rekao Jeleni da pođe s njima, a ona mu je odgovorila:

- Ostajem sa Enverom i svojom familijom.

- Jelena, ti si Srpkinja, a noževi su za balije.

- I mene ubijte!

Četnici su svezane doveli braću Barlov, dječake Edina i Elvedina. Braći je prišao njihov nastavnik Risto Trifković. Edin i Elvedin bili su vezani za ruke. Gledali su u svoga nastavnika. Nisu znali šta da mu kažu... I Risto je šutio, a onda je progovorio:

- Vodite ih dolje do Krupice... Svežite za drvo.

Četverica četnika odveli su dječake...

Kada su se vratili, samo su promrmljali:

- Eno ih, Risto... Čekaju te.

Risto je svojim učenicima prilazio polahko. Znao je da mu ne mogu izmaći, onako svezani za drvo pored Krupice...

Mladi, Elvedin, bio je najbolji učenik u razredu. Risto je uvijek hvalio Elvedina drugim nastavnicima...

- Nastavniče, nemojte nas ubiti...

- Ne bojte se... Elvedine, čuo sam da ste vas dvojica donosili municiju u selo.

- Mi smo slušali starije. Municiju jesmo donosili. Išli smo u Foču, i šta su nam tamo dali, to smo donosili.

- Mi sve znamo. Svaki put smo znali kada ste išli po municiju. Znamo i od koga ste je dobijali.

- Hoćete li nas pustiti?

- Što da vas pustim?

- Nismo krivi...

- Jeste, krivi ste...

Risto je pušku spustio na zemlju a iz korica izvukao nož... Kao pomahnitao, iz sve snage zarivao je nož u tijela svezane braće. Dječaci su jaukali i njihovo zapomaganje se prolamalo Zelengorom. Risto je u luđačkom bunilu zabadao i vadio nož iz tijela svojih učenika.

Već nakon pivih jauka dječaka, prišli su Pero Elez, Dragan Janjić, Pero Krunić, Milenko Vuković... Stali su na deset metara od mjesta dogadanja i posmatrali...

Vezana tijela dvojice braće bijahu prislonjena uz drvo, a Risto nije prestajao. Takvo masakriranje Pero Elez i Milenko Vuković nisu vidjeli ni na mostu u Brodu na Drini, nakon što su muslimani ubili brata koljača Radomana... Tijela braće Barlov bijahu sva u krvi... I njihov nastavnik Risto Trifković bio je isprskan njihovom krvlju... Ali je i dalje zarivao nož, sada već u mrtva tijela svojih učenika...

Pero Elez, Živko Miletić i Pero Krunić u jednoj izgorjeloj kući, pronašli su u postelji bolesnog osamdesetogodišnjeg Ćamila Tuzlaka,

imama... U krevetu, zaklao ga je četnik Živko Miletić... U susjednoj sobi Risto Trifković zaklao je osamdesetpetogodišnju Zejnu Suljević i slijepu staricu Ajšu Zameticu...

Tri su dana po klanju u Jeleču stizali kamioni iz Miljevine, Foče i Kalinovika. Srbi su iznosili sve iz kuća koje nisu izgorjele. Nosili su televizore preko zaklanih tijela ostarjelih Jelečaka...

Čim je počela pljačka, došli su i Ljubo Nikić i ravnogorka Vojka Cicović. Ljubo je iz jelečkih kuća iznosio razboje na kojim su jelečke djevojke tkale, kao i njihove ćilime, poznate po tkanju i šarama. Vojka je po starim, ukrasnim sanducima tražila zlato. Svi su znali šta da traže. Neki su išli i u šumu, po ovce i krave.. .

Desetak dana nakon klanja u Jeleču, potpukovnik Pavlović naredio je jedinicama JNA da traže preživjele Jelečake kako bi ih pozvali da se vrate u svoje selo. On im je "garantirao" da će ih štititi njegova vojska. Tako su mnogi vojnici uz svoje oficire lutali po Zelengori i susretali se sa Jelečacima, koji su spavali u šumi. Jelečaci, onako iscrpljeni i neispavani, nisu bježali kada bi ugledali vojnike JNA. Na njihova dozivanja, okupljali su se oko njih i pitali za svoje selo.

Na jednom proplanku sjatili su se svi oko poručnika Stratimirovića. A on je tako glasno govorio da su ga čuli i oni koji nisu smjeli prići bliže.

- Mi vam nismo mogli pomoći, jer je bilo dvije stotine četnika. Ali, nama je došla pomoć pa više ne smiju napasti Jeleč. Vratite se svojim kućama, iako su izgorjele. Pomoći ćemo vam da popravite kuće, a ako vas ponovo napadnu, znaćemo im odgovoriti. Naša vojska je ušla u Jeleč.

Stari Zejnil je upitao:

- Otkuda četnicima topovi i haubice? Samo ste im vi ono mogli dati. Nama je Ljubo Nikić garantirao da nećemo biti napadnuti. Mi smo njemu povjerovali, a napadnuti smo...

- Haubice i topovi nisu naši. Dovukli su ih iz Crne Gore... Ljubo nije znao da ga neće slušati, ali sada zna...

Jelečaci su povjerovali poručniku Stratimiroviću. Vratili su se u svoje spaljene i opljačkane kuće. Čim su došli, vojnici JNA su im naredili da prvo zakopaju mrtve. Zakopavali su pobijene i poklane u selu i oko rijeke Krupice i Bistrice. Izbrojali su 128 mrtvih. Kada je došla noć, spavali su u izgorjelim kućama, koje su čuvali vojnici JNA...

Izjutra su začuli rafale iz puškomitraljeza. Izletjeli su iz kuća i vidjeli da su opkoljeni. Opkolila ih je grupa četnika vojvode Pere Eleza. Vojnika JNA nije bilo.

One koji su bili napolju, četnici su pokosili rafalima... Onda su ponovo ulazili u srušene kuće... Ubijali su, klali i silovali.

Osamnaest djevojaka i žena odveli su na Miljevinu, u Karamanovu kuću, u kojoj je već bilo mnogo žena i djevojaka iz Điđeva, Zubovića i Foče... Izvodili su ih srpskim vojnicima. Ponekad bi ih u Foču, iz Karamanove kuće, odvozila ravnogorka Vojka Cicović.

U kući glavni su bili vojvoda Pero Elez i Janko Janjić, poznat po nadimku Tuta, a povremeno su dolazili svi Elezi koji su "oslobađali" Jeleč: Željko, Pavle, Luka, Nenad... I Rajko Milutinović, Radmilo Vuković, Zoran Ivanović, Nenad Janković, Gojko Jojić, Zdravko Mastilović, Risto Ostojić, Dragan Rončević....

- Potpukovniče, opet ti balije povjerovaše.

- Balije ne mogu birati. Stiješnjeni su da nam vjeruju.

XIII

Stojan Radović se uvukao u kuću tek izjutra. Otišao je u kupatilo i skinuo maskirnu uniformu. Ušao je u kadu, a voda je tekla po njemu. S vodom je tekla prljavština. I tuđa krv... Tek kada su Jovan i Stojanka zakucali na vrata kupatila, izašao je iz kade. Obukao je čistu pidžamu. Roditelji su ga čekali u sobi, u kojoj su gorjele svijeće. Nisu spavali svu noć, čekali su svoga Stojana...

Čim je Stojan ušao, otac i mati su ga zagrlili. Stojan je samo sjeo na drvenu stolicu, a da nije ni riječ izgovorio...

I Jovan je šutio. Stojanka je prva upitala: - Jeste li oslobodili Jeleč?

- Jesmo.

- Više nije muslimanski.

- Nije.

- Ko je sada u Jeleču?

- Niko.

- Kako?

- Jelečake smo pobili, a kuće im popalili i popljačkali.

- Sve Jelečake ste pobili?

- Više smo ih klali nego ubijali.

- Lutaju li balije po Zelengori?

- Tamo su samo još oni koji nisu vjerovali Srbima.

- Ne razumijem...

- Mnogo žena i djece je u prvi mah pobjeglo u Zelengoru. One koje smo stigli, ubili smo ili zaklali. A onda su vojnici JNA otišli u planinu i nagovorili ostale da se vrate svojim zapaljenim kućama.

Trebali su nam da zakopaju mrtve u selu i oko Bistrice i Krupice. Vojnicima JNA su povjerovali da će ih oni čuvati, pa su se vratili.

- Vratili se ponovo u Jeleč?

- To su vaše komšije. Opet su nam povjerovali. A čim su zakopali svoje mrtve, i njih smo poubijali. Kada bih ovo pričao nekome u Njemačkoj, niko mi ne bi povjerovao.

- Kakvi su bili Elezi?

- Sve su klali. Nastavnici iz Miljevine i Jeleča klali su svoje učenike. Onaj Trifković poludi kada počne klati.

- Takav mu je bio i otac u prošlom ratu. Samo li krene krv od njegovog noža, taj se ne zaustavlja. Ali, to je kod Trifkovića samo kada se radi o muslimanima. Bilo je Ilindana na kojima su se Srbi potukli, krv među njima legla, ali Trifkovići nisu potezali noževe. Tek ako se potuku u kafani sa muslimanima, ruka im sama traži nož.

- Tako je to kod Trifkovića - uskočio je Jovan. - Neđo, tvoj djed, najbolje to zna... Nama su naši preci ostavili u sveto naslijeđe da obnovimo Dušanovo carstvo. To, Stojane, mora biti tvoj put. I ja se nekad pitam: što nam smetaju komšije?... Ali, u pravu je Stojanka, prošli su vijekovi a sve se ponavlja, pa što bismo se mi ovome opirali? Takva nam je istorija, naša i muslimanska... Naše je da danas slušamo Karadžića, tek rođeni Srbi sutra će slušati drugoga. Muslimansko je da nam vjeruju, kako bi ih što manje ostalo. To je tako... I ja se ovome čudim, ali u pravu je Stojanka: kuda drugi Srbi, tamo ćemo i mi... Radoviće svi u Čelebićima slave kao junake. Takvi moramo i ostati...

- Jovane, ovo u Jeleču bio je zločin. Klali smo žene i djecu. I stare u krevetu. Zapalili smo štalu u koju su se bili sklonili žene i djeca.

- Srbi ne čine zločine, oni oslobađaju svoju zemlju. Zapamti to, Stojane. Ovo je srpska zemlja, u kojoj ne mogu živjeti muslimani... I ja kada pomislim tako kao ti, odem kod Neđa... Hajde, odmori se, pospavaj... I uđi sutra kod Neđa.

- Kako da spavam, Jovane? Jeleč mi ne da mira... Kako li drugi spavaju?... Onaj Risto je nožem komadao svoje učenike, a Pero je

poklao familiju Srnja. Djeda, sina, unuka. Bistrica i Krupica tekle su crvene...

***

U toku noći, putem straha iz Foče je krenulo i mlado i staro. Hitili su preko Željeznog mosta u Donjem Polju... Valjalo je stići u Ustikolinu.

XIV

Poslije ponoći fočanski Srbi su zapalili kuću dvoje ostarjelih, Safeta i Almase Đuderije, u samom gradu. Kada je kuća počela gorjeti, Safet i Almasa su istrčali na stepenište, ali su ih sasjekli rafali. Safet je odmah pao, a Almasa se ranjena držala za ogradu stepeništa i gledala u one koji su pucali. Vatra je sve obasjavala, pa je starica u avliji vidjela palikuće. Prepoznala je Miroslava... Jedva je progovorila:

- Miroslave, da te vidim...

I skotrljala se na kaldrmu.

Roditelji Miroslavljevi došli su u Foču iz Crne Gore. Zaposlili su se u "Magliću." Čuli su da Almasa i Safet nemaju djece a stanuju u velikoj staroj kući iznad Pazarišta. Istu tu večer postali su podstanari kod Almase i Safeta. Mirjani i Ostoji dopala se blagost i mirnoća Almasina i Safetova. Kada su Mirjana i Ostoja govorili o kiriji, Safet im je blago odgovorio:

- Čekajte, dok se priviknete...

Almasa i Safet dali su im čitav gornji kat, a oni su ostali u prizemlju. Sve sobe su bile prostrane, jer je kuća bila uistinu velika. Isto tako, bilo je lijepo sjedjeti u širokoj kaldrmisanoj avliji, koju je opasavao zid ukrug, a ukraj avlije, prema velikim drvenim vratima, bila je uzidana betonska česma. Na sredini avlije bio je drveni sto, sa klupama sa strane. Nad stolom se širio veliki dud, koji je svojom krošnjom natkrilio i kuću i avliju. Avlija i bosanska kuća doimali su se čistoćom, mirom i tišinom.

Mirjana i Ostoja viđali su se sa Almasom i Safetom predveče r. Ranili su na posao, već prije šest sati ujutro morali su biti na autobuskoj stanici, odakle bi autobusom išli u "Maglić", u Brodu kod Foče, gdje su radili, a popodne bi se vraćali... Ljeti bi u avliji pili kahvu sa Almasom i Safetom. Zimi bi Ostoja i Safet raščišćavali snijeg, od kapije pa sve do

ulaza u kuću... Tako se živjelo u ovoj velikoj bosanskoj kući. Ni sporo, ni brzo.

Nakon dvije godine Mirjani i Ostoji rodio se sin. Dok se na gornjem katu Mirjana, uz prisustvo doktora, porađala, Ostoja, Almasa i Safet su brinuli. A kada se čuo plač djeteta, sve troje su zaplakali od radosti... Mirjana i Ostoja dali su sinu ime Miroslav. Od tada sve se u ovoj staroj kući ubrzalo. I misli i noge bili su uz Miroslava. Njemu ništa nije smjelo zafaliti. Safet je ružio Almasu ako u njenim rukama ne bi bio Miroslav. Mirjanu je tjerao da spava, nakon neprospavane noći. Ostoja nije vjerovao da postoje tako dobri ljudi kao što su Almasa i Safet.

U Brežinama, između Broda i Foče, "Maglićev" autobus sa radnicima sletio je sa ceste u Drinu. Bilo je više od osamdeset radnika. Kada se autobus našao u Drini, prevrnut na onu stranu gdje su bila vrata, radnici su vrištali, razbijali prozore i, jedni preko drugih, iskakali van. Sve je to trajalo samo nekoliko minuta... Šest radnika izgubilo je život. Mnogo ih je povrijeđeno. Mirjana i Ostoja umrli su u bolnici.

Miroslav je imao samo dvije godine kada su mu umrli roditelji. Almasa i Safet potpisali su u Opštini da će se starati o njemu. Ovim se obrnuo život Almasin i Safetov. Još življe su im tekli dani, njihovi pokreti bili su Miroslavljevi. Almasa se nije odvajala od dječaka. Safet bi mu svaku želju ispunjavao. Po stare dane brinuli su se o dvogodišnjem Miroslavu... Tako se život u staroj kući preokrenuo. U miru se nije pila kahva ni razgovaralo, već bi ostarjela Almasa smjesta ustala i potrčala ako bi Miroslav krenuo niza stepenice... Safet bi s proljećem vezao ljuljašku na dud.

U dnevniku prvog razreda pisalo je Đuderija Miroslav. Almasa i Safet susretali su u avliji svaku njegovu peticu. Miroslav bi prvo zalupao halkom na kapiji, a onda bi zvao iz avlije.

Torbu bi ostavio na drvenu klupu, pa tražio po njoj svesku. Prvo bi zvao Almasu...

Kada je završio peti razred, Safet mu je kupio harmoniku. U školi Miroslava su svi voljeli. I društvo i nastavnici. Dobro je učio i

pjevao je u horu, a na izlete nosio harmoniku, pa pjesme nije bilo bez Mire. Mnogo puta su se učenici iz razreda okupljali u njegovoj avliji. Donosili su gitare, a Miro bi iznio harmoniku, pa bi se pjesma dokasno prolamala niz Pazarište... Almasa je služila omladinu himberom.

Safeta je ushićivao Mirin glas. Niko bolje od njega nije pjevao stare sevdalinke. To je priznavao i nastavnik muzičkog. U Mirinom glasu bilo je neke bezdane sjete. Svakog se doticala ljubavna pjesma i njena ljepota. Za Miru postojali su samo Almasa i Safet, škola i harmonika, i njegovo društvo. Sve se znalo: kada uči, vježba sviranje i pjevanje, ide na izlet s razredom, sijeli sa društvom u avliji...

U srednjoj školi imao je mnogo drugova i drugarica. Sve se vrtjelo oko njega i njegove avlije. Almasa i Safet nisu izlazili u avliju kada bi se okupljala omladina. Njihovim godinama ionako je sve više odgovarala tišina i pokoja riječ... Izjutra bi Miro odlazio u školu, a dolazio navečer. Almasa i Safet, u svojoj starosti, sve više su bili u krevetu i sve manje ga viđali.

Ponekad, isprikrajka, kroz prozor, posmatrali bi ga kada ulazi sa društvom u avliju. Sada je to bio odrastao mladić. Visok, crn, guste kose, isti otac. Bio je i ozbiljan kao otac, sve što je govorio imalo je mjeru.. .

Prošli bi dani, a da Almasa i Safet ne vide Miroslava. Bio je već maturant, pa su znali da je sa društvom. Ali u drugom polugodištu, nakon zimskog raspusta, nije više ni dolazio kući. Ili bi došao tek nakon ponoći... U avliju više nije dolazilo njegovo društvo... Sve to brinulo je Almasu i Safeta... Miroslav je prestao i svirati... Safet bi samo šutio i hodao po sobi...

Prolazile su sedmice, a dvoje ostarjelih nisu viđali svog Miroslava... Jednom je komšija Ibrahim došapnuo Safetu da Miroslav po noći unosi sanduke sa oružjem u crkvu Sveti Nikola... Almasi ovo Safet nije otkrio, ali su joj ispričale komšinice... Oboje su šutjeli, zabrinuti... Nisu znali šta da kažu Miroslavu... Uvijek su sve njegovo prepuštali njemu. Tako su ga i navikli...

Jednom, zadugo Safet nije mogao zaspati. Zurio je u avliju u kojoj je mrak potiskivala sijalica koju je komšija Ibrahim zakačio za krov svoje kuće. Nakon Ibrahima, i druge komšije u sokaku isturali su sijalice... Safet je sišao u avliju. I samo što je sjeo na klupu, u avliji se pojavio komšija Ibrahim.

- Selam alejk, komšija.

- Alejkumu selam, Ibrahime...

- Vidim, ne možeš zaspati. A ja noćima ne spavam.

- Vala, neka si nam istakao onu sijalicu. Sada se može i noću sjedjeti u avliji.

- Ne bih je stavio da me nije strah, Safete.

- Zašto strah?

- Srbi pale kuće, pa se bojim da ne krenu na naše.

- A zato si ti prikačio sijalicu?

- Zato.

- Da ih vidiš?

- Da ih vidim.

- I?

- Pa... pale kuće u Donjem Polju. Sravnili su Điđevo i Jeleč. Minirali Carevu džamiju. Odvode muslimane u logor u Donjem Polju.

- Proći će to, Ibrahime.

- Ništa ti ne znaš.

- Kako?

- Miroslav u ovu kuću ulazi pod oružjem, a prije zore dolaze po njega... Ti i Almasa spavate...

- Nemoj, Ibrahime, na Miroslava... Mora biti i sa svojim narodom... Znaš i sam da se omladina samo oko njega skuplja.

- Možda je i on bio u Điđevu.

- Mlad je on za toga, Ibrahime...

- Ništa ne znaš, Safete.

Safet je dugo tu noć sjedio u sobi i gledao kroz prozor. Čekao je Miroslava. Tek poslije tri sata otvorila su se vrata od avlije. Ušao je u maskirnoj uniformi, sa šajkačom na glavi. O rame mu je bila obješena automatska puška... Čim je ušao, pogledao je prema sijalici na krovu komšije Ibrahima, a ona je osvjetljavala i njihovu avliju... Taj pogled usplahirio je Safeta... Nije to bio Miroslav kakvog su znali on i Almasa.

Samo sat poslije ponoći, dvije kuće u sokaku iznad Pazarišta zapalili su omladinci "Mlade Bosne." Vodio ih je Miroslav Đuderija. Naređenje je dobio u crkvi Sveti Nikola. Stari Grujo dao je u crkvi Miroslavu ključeve napuštenog stana kod hotela "Zelengora", u koji je trebalo odvesti Almasu i Safeta. Tu bi se o njima brinuo.

Miroslav je u akciju poveo drugove sa kojima je ranije svoje mladalačke večeri provodio u avliji, dok su bili u srednjoj školi... On je sa svojom grupom upao u osvijetljenu Ibrahimovu avliju, nogama su otvorili vrata, a onda bacili flaše sa benzinom na krov kuće. Od jednog zapaljivog metka, krov je buknuo kao barut... Istrčao je Ibrahim sa familijom, a Miroslav i njegovi drugovi zapucali su iz automatskih pušaka... Dok je Ibrahimova kuća goijela, rafali su se začuli i u susjednoj avliji... Kao bez duše, Miroslav je utrčao u svoju avliju. Ugledao je Almasu kako se drži za ogradu od stepeništa. Zurila je u njega. Niže nje, na stepenicama, ležao je Safet...

Svi su čuli kada je Almasa s naporom izgovorila:

- Miroslave, da te vidim...

A onda su vidjeli kako se skotrljala niz drvene stepenice.

Miroslav je drugu večer sam ušao u avliju. Čuo je da su tijelo Almasino i Safetovo odnijeli na Velečevo i tamo ih sahranili.

Gledao je poluizgorjele zidine kuće u kojoj je odrastao... Legao je na kaldrmu. Udisao je miris garotine... Izvadio je iz džepa flašu sa

rakijom i sipao u grlo, kao da je voda... Iskapio je flašu, a onda bacio od sebe. Flaša se rasprsla...

Gorio je u mirisu garotine... Onda je zaspao... Probudio se tek iza ponoći. Glava mu je pucala, tijelo gorjelo... S mukom je ustao i krenuo niz sokak.

Spuštao se niz izgorjelu Prijeku čaršiju, pored pijace, prema restoranu "Vojvoda", u kojem su se Srbi sastajali nakon noćnih akcija. Boljela ga je glava, pa se naslonio na pijačni zid iznad restorana... Kada je došao sebi, uspravio se i krenuo niza stranu... Smetala mu je automatska puška o ramenu... Odjednom, pred očima su mu zaigrale slike nekadašnjih sjedeljki u avliji ispod starog duda: on i njegovo društvo sviraju i pjevaju, a stara Almasa ih služi himberom... Gorio je u sebi...

U transu, kao nekada u avliji, pjesma mu je sama krenula:

Sejdefu majka

buđaše...

Sejdefu majka

buđaše...

Ustani,

šćeri moja, Sejdefo...

Ustani,

šćeri moja, Sejdefo...

Miroslav se toliko bio zanio u pjesmu... Dušu su mu ispunjavali sevdah i ljepota, kao u vrijeme dok je pjevao u avliji...

Nije ni primijetio da je sišao do restorana... A unutra su svi bili ušutjeli... Čekali su ga...

Ti misliš, majko,

da ja spim...

Ti misliš, majko,

da ja spim...

Ja ti se, bona,

s dušom dijelim...

Ja ti se, mlada,

s dušom dijelim...

Miroslav je otvorio vrata i stao na ulazu...

U restoranu, čekalo se ko će prvi progovoriti... Miroslav je zabezeknuto posmatrao... Bi da nastavi pjesmu, ali...

U tome, iz ćoška se začulo:

- Vidi mladog Đuderije...

Miroslav se ukočio na vratima. Kolutao je očima, da vidi ko mu to govori. Trijeznio se, od sevdahskog zanosa i ljepote, a ne od rakije. Šta da radi? U ćošku prepoznade Jovana Stojanovića, koji ga je vodio na Jeleč. On ga je nazvao mladim Đuderijom... Kao da je od nekoga otima, u grču je skidao automatsku pušku... Međutim, nije bilo vremena... Srbi iza stolova zasuli su ga mecima.. .

Iako su muslimanske kuće bile izgorjele, Srbi iz komšiluka su preturali po njima radi pljačke.

Iako je krov bio izgorio, u kuću Almasinu i Safetovu, u njeno prizemlje, uselila se jedna srpska porodica, koja je dotad podstanarila u jednoj od muslimanskih kuća u sokaku iznad Pazarišta. Računali su da će im kuća ostati, jer je nije imao ko naslijediti, pa su zato u nju uselili. Mogao ju je naslijediti Miroslav, ali su i njega Srbi ubili... U toj srpskoj familiji bilo je mnogo male djece, pa su se po čitav dan igrala u avliji. Najviše grane duda, od strane krova bile su izgorjele... A na jednoj od donjih, zdravih grana osvanula je ljuljaška, pa su se djeca mogla ljuljati od jutra do mraka...

Čula se i harmonika... Kada bi im dosadilo, djeca su zajedno razvlačila mijeh harmonike, kao da je hoće raščejrečiti... To nisu bili tonovi. Nego cviljenje pocijepanog mijeha...

Nakon useljenja srpske familije, u avliju su ušli Miroslavljevi drugovi, koji su nekada tu provodili večeri, a potom kuću zapalili... Gledali su sjetno u izgorjeli krov i posmatrali djecu na klupama oko stola. Nisu ni riječi progovorili...

Kada su krenuli, najstariji među njima, Milovan, rekao je glasno:

- Bili smo se dogovorili sa Miroslavom da kuću zapalimo a da Almasu i Safeta spasimo... Stari Grujo nam je naredio da ih pobijemo... Kunovo mu ne izlazi iz glave...

Sutradan, u večernjim satima, Srbi su zapalili sve muslimanske kuće iznad Pazarišta. Muškarce su odvodili u logor, a žene i djecu u ženski zatvor na Velečevu, ili u sportsku dvoranu "Partizan." Djevojčice starije od dvanaest godina odvozili su u restoran "Buk Bijela", prema Tjentištu, ili u Koromanovu kuću. Moralo je biti kako su naređivali vojvoda Pero Elez i Janko Janković Tuta.

XV

Srbi nisu po šumi iznad popaljenih sela tražili muslimane, niti su išli u nove akcije. Nije bilo ni postrojavanja srpske vojske kod crkve Sveti Nikola. Zna se da je u crkvi bio tajni dogovor kojem su prisustvovali vođe Maksim, Ostoja i Plavšićka, ali niko nije znao šta je dogovoreno. Nakon ovog sastanka, jedinice srpske vojske okupljale su se u Aladžanskoj mahali. Grad je živio u iščekivanju. Srbi su čekali taj novi događaj, pa da gone muslimane iz Srbinja.

Ovo iščekivanje nije dalo mira starcu Mustafi Kašmi ono dok je silazio niz Sahat-kulu. Sjećao se riječi babinih: "Kada vrijeme stane, pa se u zraku osjeti čekanje, znaj da Srbi nešto pripremaju..." Dok se spuštao niz Sahat-kulu, predosjećao je sudbinu fočanskih muslimana po svijetložutom zraku iznad Foče.

- Nije li to Njegov znak? - pitao se tada Mustafa.

I ovaj put kao da je neko žute oblake rastresao iznad samoga grada. Žućkasti zrak natkrilio kuće i ulaze u stanove zgrada na samom fočanskom trgu. Sve je bilo u toj boji. I duše fočanskih Srba su žutjele... Bojali su se. U zraku se osjećalo da oni nešto čekaju, ali su se bojali toga. Bilo ih je strah onoga što su željeli da se dogodi. Niko ih tim događajem nije plašio. Strah se uvlačio u njihove duše, razgovori u familijama bili su ispunjeni strahom. Bojali su se požutjeloga zraka.

Zbog toga zraka se uvlače u sebe, postaju nemušti, kreću se tegobno, koraci im odrvenjeli. Kao požutjele duše čekaju odgovor na svoje - čekanje...

U ponoć uoči Ilindana odjeknula je strahovita eksplozija. Bila je toliko jaka da su popucala sva stakla na prozorima zgrada i kuća u gradu. Od detonacije popucali su i zidovi na nekim kućama. U stanovima su se isprevrtale stvari, popadali ljudi, žene, djeca... Tu noć niko nije spavao, svi su čekali eksploziju, ali ovakva detonacija svakog je sledila.

Odmah nakon eksplozije čula su se zvona na crkvi Sveti Nikola...

Tačno u ponoć upaljena su svjetla u kućama i zgradama. Iz centra grada, putem megafona, začuo se odgovor na - čekanje:

- Braćo Srbi, minirana je Aladža!

Srbi su u ushićenju izašli u čaršiju, ali nisu znali kako da se raduju: da se grle, ili da bacaju kape uvis. Trčali su prema Adi, desnom obalom Ćehotine. Iz svih dijelova grada izbijali su trkači. Grabili su prema džamiji. U Aladžanski park utrčalo ih je stotine obuzetih šutnjom. Hitali su da vide i to čudo... Mahniti Vojo je vazda uveseljavao čaršiju, pa je i sada ponavljao:

- Haj, haj, Milutine...

Ovo je bilo to radosno iščekivanje, odgovor na sva srpska pitanja. Više nije bilo časne džamije, koju su muslimani zvali uzvišenim mesdžidom. Kada im nema njihove vjerske historije, ni oni nemaju šta tražiti u Srbinju.

Tu noć su se Srbi, i mlado i staro, listom sjatili u Aladžanskom parku. Iz daljine se moglo vidjeti da je nakon eksplozije uključen veliki reflektor koji je osvjetljavao Aladžanski park, na desnoj obali Ćehotine, gdje je do noćas bila džamija... Za Srbe to je bila slika iz nekog dalekog sna...

Više nije bilo najljepše džamije na Balkanu. Ostalo je brdo od napuklih kamenih gromada. I dijelovi džamije koji su rastreseni ali nisu pali. Kao da je neko čarolijom izmiješao kamene dijelove džamije pa ih ostavio na velikoj gomili. Izgledalo je kao da će neko još prije zore doći i čarobnim riječima od istog kamena iznova sačiniti Aladžu... Tako se činilo okupljenim Srbima...

Oko džamije stajali su pripadnici Srpske vojske. Njima je komandovao oficir Davidović. Kao mahnit, jašući na konju, naređivao je vojnicima da ne daju građanstvu da se približi kamenju. Niko nije smio doći do napuklih i porušenih dijelova džamije... Čekao se pop Sekula...

Pop Sekula i Maksim došli su u pratnji srpskih oficira i vojnika. I oni su ustuknuli kada su vidjeli šta je ostalo od čuvene džamije. Pop Sekula je dugo gledao u ovakvu Aladžu. I dok su drugi šutjeli, podigao je ruke uvis i muklo progovorio:

-Va slavu iže episkije svetitelja: Sime starca mironosca, Save sveca, Arsenija učitelja, Maksima vladike, Stevana prvog kralja, Milutina, Stevana Dečanskog i cara Uroša Dušana mladeg; cara Lazara, našeg viteza, i Miloša junaka, na Kosovu postradaše, na Vidovdan glave izgubiše za vjeru 'rišćansku i rod srpski. I još svetoga Jovana Despota, Majke Anđelije, srpske gospoštine, Stevana Štiljana. Oni podigoše crkvu Jedusalimsku u Srijemu zemlji ravnoj i Krajini slavnoj. Da se veseli Petrova gora, Velebit planina, i sveti manastir Komogovina. Amin.

- Amin! - čulo se sa svih strana.

Maksim se uplašen okrenuo okupljenim Srbima:

- Nema Prijeke čaršije. Nema više džamija u Srbinju. Nema mahala sa turskim imenima: Ortakolo, Sultan-Fatimina, Careva, Ali-Atik, Mustafa-pašina... Nema ni Aladža-džamije. Ničeg više turskoga nema. I ovo smo dočekali...

- Amin! - odgovori mu se uglas.

Aladža-džamija bila je zadužbina Hasana Nazira Fočaka, sina Jusufova. Nad glavnim ulazom u džamiju, u kamenu ploču bilo je uklesano:

"Ovu časnu džamiju i uzvišeni mesdžid sagradio je u ime uzvišenog Boga dobrotvor Hasan, sin Jusufov, za ljubav Bogu, želeći da postigne Božije zadovoljstvo. O Vječni, primi lijepo."

A kako je nastala džamija, govori legenda koju fočanski muslimani prenose od nastanka džamije. Legenda je mijenjana, ali je uvijek bila i ostala između stvarnog i nestvarnog. Valjda zato što svi vole slušati bajkovite priče, i legenda o Hasanu i džamiji podsjeća na bajku, koju djeca ne trepćući slušaju, jer ih vraća u svijet zmajeva i carevih sinova, vječitoj borbi zla i dobra. I kada se djeca na povratku iz

škole okupe oko Aladže, ne vide majstorstvo graditelja koje je Hasan Nazir doveo čak iz Azije, niti slikarsku ljepotu arabeski, ali se sjete kako je majka po madežu prepoznala sina Hasana, koga nije vidjela deset godina, otkako je otišao u Carigrad. I na mjestu gdje se to dogodilo, nastala je Aladža-džamija.

Prema legendi, Hasan Nazir bio je sin siromašnih roditelja iz Vakufa, sela kod Čelebića. Kada je odrastao i ojačao, zaželio je da ode u svijet, ali roditelji su bili protiv toga da ide. Nakon jedne prepirke sa ocem i majkom, Hasan je odlučio da pođe. Otišao je u carski grad, prijavio se sultanu i u Carigradu završio nauke s najboljim ocjenama te postao kod cara najpovjerljivija i najpouzdanija osoba. Vjerujući u njegovu učenost i poštenje, sultan ga je vodio po vojnama, pa je Hasan, ratujući na strani cara, stekao veliko bogatstvo. Kada je prošlo deset godina, zamoli Hasan sultana da mu dopusti da se vrati kući, kako bi vidio roditelje, a sultan mu sve to odobri i dade mu ferman da može u Foči napraviti džamiju, te Hasan pođe na put i ponese sa sobom puna tri ćemera blaga. Idući putem, uhiti ga 40 haramija, metnu mu na ruke lance, otmu mu sva tri ćemera blaga, pa ga odvedu u han, gdje svi zanoćiše. Kad se haramije napiše i zaspaše, Hasan prouči jednu molitvu, i u taj mah otvore se lanci na rukama. On se oslobodi, pokupi sva tri ćemera blaga, uzjaše konja i dođe sretno u Foču.

Kada je stigao u polje na desnoj obali Ćehotine, nađe svoju staru majku gdje suši rublje na suncu. On je upita koja je, a ona mu kaže i počne pričati kako je imala sina jedinca, Hasana, te da se jednom s njim svadila, pa joj sin pobjegao u vilajet, tako da ga više nikada nije vidjela, niti čula za njega.

Hasan je upita:

- Bi li mogla poznati svoga sina?

Ona mu odgovori:

- Sin mi je na ruci imao madež, te bih ga po tome mogla poznati.

Hasan Nazir zavrati rukav, pokaže joj madež na ruci i upita može li sada poznati sina. Prepoznavši svoga jedinca, majka od radosti dušu ispusti.

Na tom mjestu Hasan Nazir počne graditi džamiju.

Dobavio je neimare iz Azije, te se s njima uputi u selo Vikoč da traži majdan kamena. Kada su došli u Vranglove, zakonačili su kod Vranjače, pod stijenom Sokolicom. Sred noći, pola sata od mjesta gdje su zakonačili, odlomi se stijena i svi se iz sna probudiše i jako uplašiše. Glavni neimar umiri ostale te im reče:

- Ne bojte se, napravit će se džamija. Eno tamo, gdje se otkinula stijena, Bog nam je dao i pokazao majdan.

Kada je svanulo, odoše pod onu stijenu gdje se kamen srušio, pa tu nađoše odvaljeno kamenje veliko kao kuće. Tu neimari počeše tesati one visoke stubove, što stoje prije ulaza u Aladžu. Gradnja džamije tako je napredovala da je Hasan Nazir pozvao glavnoga neimara i rekao mu da počne već i kube praviti. Neimar-baša na to izmjeri duvarove, dade jednu mjeru hair-sahibiji Hasanu Naziru, a drugu uzme sebi, te uteče ispred Nazirovih očiju. Krio se od njega cijelu godinu. Hasan Nazir bio je ljut na neimara koji se toliko dugo krio, a bez njega džamiju nije mogao dogotoviti.

Kada se neimar, nakon godinu, vratio, Hasan ga je htio ubiti. Neimar mu je na to kazao da malo stane i da mu dade onu mjeru koju mu je uručio prije godinu, a izvadi i on mjeru koju je kod sebe zadržao. Potom uzme da izmjeri duvarove džamije. Kada je izmjerio, pokazalo se da su duvarovi za cijeli aršin manji, jer se toliko, za godinu, sleglo kamenje. I neimar reče Hasanu Naziru:

- Da sam onda po tvojoj zapovijedi kube na duvarove metnuo, džamija bi se srušila za malo godina. A sada kada metnem kube, smijem se zakleti da će taman do Kijameta stajati džamija a da joj ništa neće faliti.

Hasan Nazir je vidio da neimar ima pravo, pa mu oprosti što se cijelu godinu od njega skrivao, učini mu zahvalu, lijepo ga obdari. I gradnja džamije bi završena.

Kada je završavana ova najljepša džamija, Hasanu Naziru je poginuo sin Ibrahim i on je toliko bio pogođen ovom smrću da je turbe sagrađeno za sebe, dao mrtvome sinu.

Na nišanu turbeta uklesan je natpis u 16 četvernih polja, pismom lijepi nesh:

"Umro je pomilovani, pokojni, sretni šehid, Ibrahim-beg, sin Hasana Čelebi Nazira. Neka Bog oprosti grijehe njemu i njegovim roditeljima. Početkom džumadel-ahira, devet stotina godina po hidžri Vjerovjesnika. Ibrahim je umro u borbi, vojnom pohodu. Sretni šehid. "

Putopisac Evlija Čelebi 1664. godine kod ulaza u Aladža-džamiju zapisao je:

"Putovao sam i u mnoge gradove dohodio, ali ovakvo mjesto još nisam vidio..."

Srbi su minirali ljepoticu Aladžu i sve druge džamije u Foči. Mislili su da će tako izbrisati vrijeme od pet vijekova turske vladavine u ovim krajevima. Profesor Maksim je tursko vrijeme htio sasvim izbrisati iz srpske historije. Želio je srednji vijek, u kojem je začeta srpska srednjovjekovna država, historijski spojiti sa vremenom Austro-Ugarske u ovim krajevima... Nakon rušenja džamija u Foči, vratio se u srednji vijek, u Dušanovo carstvo.

Petko Čančar, predsjednik Opštine Srbinje, rekao je u crkvi Sveti Nikola:

- Srbi su kao raja stotinama godina zidali džamije, a Turci im nisu plaćali rad. Zato ih sada Srbi ruše...

- Amin.

- Nema više Aladže. Kažu da je bila ljepša i vrednija od Starog mosta u Mostaru i Sokolovićeve ćuprije na Drini... Aladža-džamije više nema, a nestaće i Mosta u Mostaru i Ćuprije u Višegradu.

Džamija je pamtila sve vojske koje su s vremenom prolazile... Četnici u prošlom ratu upozoreni su od vojvode Zaharija Ostojića da ne opljačkaju džamiju. To upozorenje Zaharijevo četnici nisu poslušali. Iznijeli su iz džamije što se moglo ponijeti. Ćilim koji je džamiji poklonio austrijski prestolonasljednik Rudolf isjekli su na komade i razdijelili italijanskim generalima, kako bi dobili od njih dozvolu da kolju muslimane u Foči... Tada su bez nišana ostali mezari Hasana Nazira i sina mu Ibrahim-bega.

Ali, džamija nije srušena.

U ovome ratu četnici su slušali Ostoju iz sela Orahova, i Maksima, rodom sa Cvilina. Zato su Aladžu minirali...

Iznad masivnog kubusa džamije izdizala se četrnaestostrana munara, vitka i 36 metara visoka. Gornji dio njenog podnožja, u visini vijenca na trijemu, opasavao je klesani kamen. Ogradu munare činilo je četrnaest kamenih figura, koje su bile povezane klamfama.

Kroz dva prolaza dolazilo se na kameno stepenište munare, a ono se do šerefeta spiralno izvijalo uz vertikalnu šupljinu munare, oslanjajući se na zidni omotač, a u središtu na kameni stožer, dok su unutar džamije bili likovni motivi iz cvijetnjaka... Za Manija, slikara u Osmanskoj carevini, govorilo se: "Kada slika sunce, vrućina je, a kada prikaže cvijetnjak, osjeća se miris ruža..." Tako se zborilo i o slikarstvu u džamiji. Govorilo se da je najveće umjetničko djelo Osmanske carevine nastalo u Foči, daleko od Carigrada... Zaslugom Hasana Nazira, sina Jusufova, i graditelja Ramadan-age, baš-halifa neimara u sultana Sulejmana, te Kodža Mimar-Sinana, sina Abdul-Mennanagina, koji je biće svoje uložio u izgradnju krasne Aladža-džamije, što joj po ljepoti nije bilo ravne u Osmanskom carstvu...

Eksploziv za ovu ljepoticu Srbi su dovezli iz Srbije, preko Crne Gore. To su bila dovukla ona dva kamiona koja su prvu noć stajala kod crkve Sveti Nikola. Sutradan su svi sanduci istovareni pred džamiju. Eksploziv je uzidivan tri noći, a da o tome Srbi nisu ništa pričali.

Na kamenom mimberu je pisalo:

"Samo je jedan Bog, a Muhammed je njegov poslanik."

XVI

Iako je bila prošla ponoć, u kući Radovića gorjelo je svjetlo. Čelebićani su se okupljali kod Jovana nakon obilazaka muslimanskih sela. Posljednjih dana mnogo se pila rakija u kući Jovana Radovića, a najviše predvečer, prije odlazaka u akcije. Jovanova rakija presijecala je mlade Čelebićane, tekući s njihovom krvlju, i nije ih držala na jednom mjestu. Krv muslimanska natapala je guvna iza naherenih seoskih kuća, sijeno u štalama gdje su se muslimani krili, bašče ispred starih kuća u fočanskim mahalama, strme obale Bistrice i Ćehotine, voćnjake i šume... Krv je tekla zajedno sa rakijom Jovana Radovića; što su Srbi više klali i izgonili svoje komšije, manje su spavali. San im nije htio na oči. Opet im je trebala Jovanova rakija... A ona ih je, onako umorne, nenaspavane, tjerala na zlo... Dobro je rekao onaj Gagula iz Beograda:

- Ova rakija i mrtva diže na noge.

I Jovan Radović je mnogo pio, nije znao kad je dan, a kad noć. Navečer bi se napio, a onda bi dolazili po njega. Kući se vraćao u zoru, podbuhnuo, sa tamnim flekama po maskirnoj uniformi. Nije to bio onaj Jovan Radović, koji se brinuo za svoj voćnjak i svoju rakiju. To je bio Jovan koji je čekao noć, pa da dođu po njega. Osjećao je da s njegovom rakijom u njemu teče krv Neđe Radovića, a ona je bila jača od njega. Kada bi došao kod Neđe, on bi mu iz kreveta govorio:

- Jovane, pamtiće te u Čelebićima. A bolje da te pamte takvog, nego da si druge ispraćao. Utuvi, Srbi svakog Srbina ili okrive da je pogan i izdajnik ili kažu da je junak. U tebi hoće da vide drugog Neđa Radovića... Kada god su kretali u akciju, slao sam ih po tebe. Jednom su mi pričali kako si zapalio kuću u koju su bili zatvoreni Hasanbegovići. I ja sam ih palio u prošlom ustanku...

- Neđo, nemoj o tome pričati...

- Šta te drži pa ne smiješ pričati? Kada Radoje dođe kod mene, mi o svemu pričamo. O onome prije i o ovome sada. Radoje kaže da se sve okreće. On je svojevremeno pobio familiju Muslića u Zavaitu, a

njegovi sinovi su ove Musliće predali vojvodi iz Belih orlova. Zato Radoje govori da se sve okreće.

- Neđo, ne treba o tome pričati... Gdje god da dođem, krv mi je. U svim tim selima krv, u pričama sviju krv, na mojoj uniformi, u kući mi krv. Ako zaspim, probudi me krv... Da hoće ovo jednom završiti...

- Samo se ti dohvati rakije, Jovane, i sve će proći. Ali nemoj biti sam. Kada se čovjek osami, naviru mu misli pa može oboljeti. Zato pij sa drugima. I pjevaj. Kada god se nađeš s kim u društvu, pjevaj srpske pjesme pa te neće ostavljati snaga. Dok je pjesme, Srbin ne može pasti... Ovi će noćas u akciju, pa ću im reći da navrate po tebe.

- Otkuda tebe da slušaju?...

- Moju riječ slušaju.

- Zašto?

- Kako zašto? Pa, ja sam oslobodio Čelebiće od muslimana. O tome se pjeva u srpskim pjesmama.

- Čuo sam, ali ti si...

- Da, ostario sam. Ali u životu me drže srpske pjesme i srpski junaci, koji mi sve ispričaju... Samo mi ti i Stojan ništa ne pričate... Kakav je Stojan? Ovi što dolaze kod mene, ne mogu a da ga ne uzdižu. Kažu, ispočetka je samo zurio oko sebe, ali kada mu je provrela krv Radovićka, sve se u njemu okrenulo. Dovoljno je da jednom ubiješ, pa da sebe oslobodiš... Onda nema kraja... Muslimani napuštaju i sela i grad. Dobro je što smo krenuli prvo po selima. Kada ih nema na selu, iz grada će sami pobjeći... Ali, čujem da se grupa naoružanih muslimana javlja iz šume. Opkoljavaju naše kada se vraćaju iz akcije... To mi pričaju naši kada dođu kod mene...

- Neđo, a ne pričaju ti...

- Šta?

- Ako se naši ne predaju, onda pucaju, ali ako se predaju, uzmu im oružje i puste ih.

- Eto, i to se ponavlja. Srbi ostanu živi, pa se prikupe. Svu će šumu pretražiti da nađu Turke... Šta si još čuo?

- Vodi ih nekakav... Zovu ga 'Amza.

- To bi mogao biti sin Sabitov. Otac Sabitov živio je u Čelebićima, ubio ga je u prošlom ustanku Srba naš Radović... Ko kaže da ih vodi 'Amza?

- Oni koji su se bili predali.

- Toga 'Amzu srpska milicija prati već dvije godine.

- Što?

- Pročitao je mnogo knjiga o nama Srbima.

- Pa to je dobro.. .

- Čak je u Muzeju, u biblioteci, pronašao srpske nacionalne dokumente od "Načertanija" pa 'vamo.. .

- Od kakvog "Načertanija"?

- Jovane, dođi sebi?! Taj 'Amza je s knjigama pametniji i od najstarijih ljudi u muslimana. Čim 'odža zalauče, eto ti ga u džamiju... Vidiš da je pobjegao u šumu, neće na most... Kakav je, mi ćemo se njega bojati.

- Naši se boje ići u akcije da ih ne zasretne...

- Eto vidiš... Boje se oni Kosova!

- Kako?

- Srbi ne smiju bitku izgubiti, zato strahuju od onoga ko se brani.

- Svi se plašimo da nas ne zasretne...

- Zato se ne smije ponoviti Kunovo...

- A 'Amza?

- Opkoliće ga Srbi... Skinuće kožu s njega...

- U Foči se uvježbava srpska jedinica koja će tražiti 'Amzu i njegove. U crkvi Sveti Nikola imaju želju da tu jedinicu vodi naš Stojan.

- Stojan?

- U crkvi to od njega traže. Glavni bi bio oficir Davidović, pa Stojan.

- Ako, ako... Kada uhvatite 'Amzu, neka ga Stojan odvede u logor kod Burija, u Donjem Polju.

- Ko je Buri?

- Turci koji su u zatvoru, znaju ko je Buri. Arkanovci kada dođu u Čelebiće na rakiju, samo pričaju o Buriju... Idu u zatvor da gledaju kako Buri bije Turke.

- Ali, Stojan neće da vodi Srbe na'Amzu.

- Zašto?

- Neće... Ne znam šta će biti... Misli da ga tjeraju u smrt... Ostoji još nije potpisao nekakav papir, pa da Ostoja svoga čovjeka pošalje u Njemačku po pare za srpsku vojsku... Još nije potpisao, sada neće da vodi Srbe... Ako se Ostoja naljuti, poslaće ga u zatvor... Biće to bruka za Radoviće.

- Jovane, zovni mi Stojana...

XVII

Radoman i Gojan nisu Džoju više zvali da pere krv na mostu u Brodu, nedaleko od grada. Čuli su da se onesvijestio i pao u lokvu krvi na sredini mosta, gdje su ga izjutra našli srpski borci, dok su se vraćali iz paljevine Trnovača. Kako Džoja nije ni sprao krv, ona se zgrušala i srpski borci su mislili da hodaju po raskvašenoj glini, koja je po površini imala tamnu boju, ali su tragovi što su ostajali iza vojničkih cipela, otkrivali zagasitocrvenu boju krvi.

Kada su vojnici unijeli Džoju u kabinu vatrogasne cisterne, on se probudio. A kada je došao sebi, gledajući u srpske vojnike, muklo je izgovorio ono što je, po ko zna koji put, dosad u sebi govorio:

- Lako je Radomanu i Gojanu klati, valja most oprati...

Svi su ga gledali izbezumljeno, mislili su da je Džoja poludio. Još malo pa će Džoja i njima reći kako je teže njemu oprati most, nego njima ići po noći u akcije, a lakše je, valjda, Džoji spavati na mostu, nego pucati u Turke i paliti im kuće. Ako Džoja misli tako kako govori, što se ne promijeni sa Radomanom i Gojanom? Neka on kolje, a oni da spiraju krv sa mosta u Drinu. Vojnici su bili sigurni da je Džoja poludio, pa mu ništa nisu govorili. Vidjelo se da će Džoja opet zaspati, i oni su ga ostavili na sjedištu vatrogasne cisterne.

Džoja je zaspao...

Tek oko podne osjetio je da ga neko pomjera u sjedištu. Kada je otvorio oči, ugledao je Radomana i Gojana, koji su ga drmali za rame vičući:

- Ej, ti, diži se! ...

Radomanovo lice bilo je izobličeno od ljutnje, oči razjarene, a kratke ruke bile su neumoljivo grube:

- Ustani, Džoja! Ležiš kao da su te zabetonirali. Umjesto da pereš, ti spavaš! Jesi li poludio?

- Evo...

- Čekamo te kod škole...

Onako mršav, a visok i krakat, Džoja se u polusnu teturao prema školi. Tako polusankovitom, nije mu bilo jasno što su ga probudili. Most je mogao i kasnije oprati, dugo je bilo do večeri... Nije ni vidio da je njegovo vatrogasno odijelo imalo boju zgrušane krvi... Čekao je da i ovo prođe, da čuje što su ga ona dvojica zvala pa da opere most...

Iza škole nabasao je na Radomana i Gojana... U školi su držane porodice koje su preživjele pokolje u okolnim selima.

- Čuješ, Džoja...

- Čujem.

- Ti si jutros rekao da je lakše nama dvojici klati muslimane, nego tebi spirati krv.

- Jesam li tako rekao?

- Čuli smo jutros od naših.

- Sjećam se vojnika. Oni su me unijeli u kabinu. Bio sam zaspao na mostu.

- Jesi li rekao da je teže tebi prati most?

- Ne sjećam se da sam to rekao... Ali jeste, teže je meni prati most...

- Eto, rekao si...

- Teže je prati most, nego klati.

- Istina je, dakle, da si to rekao jutros.

- Evo, sada vam govorim...

- Što je teže prati most?

- Vi se idete kući kupati, dok meni ostaje krv. A niko krv ne može sprati, pa ni Džoja. Kada bih i pet cisterni vode potrošio, sve je zaludu... Nema te vode koja će krv oprati.

- Šta je tebi teško? Kaži.

- Evo, ova uniforma... Sva je u krvi. Ova krv na nogavicama je od onoga Mehmeda sa Trnovača...

- Ti si poludio, Džoja...

- I vi ćete poludjeti.

- Kako?

- Radomane, ako je Mujanović pobjegao...

- Da?

- Znaće se da si klao...

- Pa šta? Ja i hoću da se zna.

- A krv?.. .

- Šta krv?

- Šta, šta krv?!...

- Slušaj, Džoja, ti mi mosta više nećeš prati, dok sam ja živ. Idi kući i spavaj. Nemoj dolaziti u Vatrogasno na posao. Bolestan si, moraš se odmoriti. Još malo pa je Srbinje samo srpski grad... A ukoliko i dalje budeš filozofirao kome je lakše, nama ili tebi, čuvaj se...

- Ti to meni zaprijeti, Radomane?

- Ubiću te, da znaš...

- Ili ćeš me klati! ... Teško onome ko bude prao moju krv...

- Ubiću te, Džoja... Idi sada, da te ne gledamo... Jebo te... Liječi se!...

Džoja je otišao do cisterne i uvukao se u kabinu. Ali nije odmah zaspao. Mislio je o onome što mu je rekao Radoman. Ako bude dolazio na posao, bio je siguran da će ga ubiti... Nije mu išlo u glavu da klanje ljudi na mostu može biti nečiji posao. Radoman to obavlja kao i onaj svoj posao u "Magliću"...

Džoja je i prije ovoga srpskoga ustanka radio u Vatrogasnom društvu, gdje je vozio ovu cisternu kada ga pozovu da gasi požar. A ovi ga gone da pere most u Brodu kod Foče... Je li mogao nekad i pomisliti da će vodom prati krv, dok na sve strane gori?...

Osjetio je da ga san opkrhava, kao da će se ponovo onesvijestiti. Poželio je da zaspi, pa kada se probudi da ga dežurni pozove na smotru vatrogasne brigade. Kao onda kada je dobivao nagrade na Dan opštine Foča...

Promrmljao je:

- Jebo ti Radomana... Lakše je njemu klati, nego meni krv sprati...

I onesvijestio se.

XVIII

Otada Džoja nije išao u Vatrogasno društvo na posao. Tako nije znao ni šta se događa po Foči. Sve mu se kovitlalo u glavi, jer ovo dugo traje, a ne samo sedam dana... Njegova žena sa djecom otišla je njenoj familiji u Srbiju, pa je živio sam, čekajući da se ovo završi... Ali, nakon razgovora sa Radomanom, bio je siguran da će rat u Bosni trajati godinama, a to ga je plašilo... Kada će mu se vratiti njegova žena i djeca?... A Srbi kada se odviknu od posla, niko ih neće privoljeti da rade. Navikli su da ubijaju, a odvikavaju se od rada. Kako to promijeniti? Kako Radoman razmišlja, nikad se to promijeniti neće. On kolje da bi se znalo, da ga Srbi slave kao junaka... Prije ovoga ustanka, sjeti se Džoja, Radoman je važio kao veliki neradnik... Došlo je vrijeme za neradnike...

Džoja se bojao. Osjećao je da će ginuti i Srbi, a ne samo komšije... Čuo je da su muslimani u Papratnu zasreli konvoj koji su pratili srpski vojnici. Tražili su od Srba da se predaju, ali Srbi su zapucali. U borbi je poginulo četrdeset srpskih boraca, jer su bili upali u zasjedu. Kako je Džoja čuo, sve se dogodilo u nekoliko minuta. Muslimani su bili dobro naoružani, a pucali su u konvoj iza zaklona. Srbi su pokušali pobjeći, ali su u bijegu poubijani.

Glas o izginulim borcima naljutio je Srbe u fočanskom kraju. Govorili su da za jednog Srbina moraju ubiti stotinu Turaka... Grupe pijanih Srba tražile su po zapaljenim selima žene i djecu što su se vraćali na zgarišta, dok su muškarci iz predostrožnosti ostajali u šumi. Sve je ubijano, kako bi bili osvećeni Srbi izginuli u Papratnu. Muslimani su traženi i po srpskim kućama, ako bi se čulo da ih krije koja srpska familija, jer i toga je bilo... Domaćini iz familija koje su skrivale muslimane, odvođeni su u zatvor u Donjem Polju, gdje je bio i logor za muslimane ovoga kraja.

Kod sela Jabuka, muslimani su opkolili Jovanoviće, Eleze, Đoreme, Mirjanoviće. I sve pobili...

Srbe iz Foče bilo je sada strah kada se jutrom vraćaju iz akcije. Nikada nisu znali gdje će ih muslimani zasresti... Više se nisu svetili nakon pogibije srpskih vojnika. Mislili su samo o tome kako da živi dođu svojoj kući, a da ne upadnu u zasjedu...

U tom strahu slabo su slušali komandire... Jednom su braća Stankovići oružjem prijetili komandiru, pa su na njih, po naređenju, zapucali drugi vojnici... Sada se Stankovići nisu htjeli vratiti kući sa ostalim vojnicima. Računali su da njih same muslimani neće zaustavljati...

Sve ovo je Džoja znao. I znao je da će rat potrajati, čim su se muslimani dohvatili šume... O svemu ovome je Džoja razmišljao... A kada bi gdje ugledao Radomana i Gojana, prosto je obolijevao...

Vraćale bi mu se slike sa drinskog mosta u Brodu... On u vatrogasnom odijelu leži u krvi na mostu... Odmah bi se onesvijestio...

Nije mogao ozdraviti, već mu je bilo sve gore... Samo da nešto radi, da ne misli...

Živio je sam, pa mu je bilo teško. Bilo je dana da je spavao u kući na kauču, a kada bi se probudio, mislio je da spava u krvi na mostu... Kada vidi Radomana, okretao je glavu da se ne sretne sa njegovim pogledom...

Navečer je viđao kako srpski vojnici, najviše dobrovoljci iz Srbije, voze u autima muslimanske žene. Znao je da ih zatvaraju i siluju po kućama, na gradilištu "Buk Bijela", po motelima u Foči, u gimnaziji, sportskoj dvorani "Partizan"... To je poznato i načelniku policije Draganu Gagoviću... Nekakav Zelja, Rašo i Tuta i ne ratuju, već danima i noćima iz logora odvode muslimanke u stanove u "Lepoj Breni"... Sve je to viđao Džoja, samac... No, i pored svega, kada nije mislio na most u Brodu, bivalo mu je lakše.

XIX

Ali, u jednom danu se sve poremetilo. Tek što je Džoja ustao, vrata je otvorio Radoman. Od nekog straha, Džoja se udrvenio između kreveta i stola, kada je vidio Radomana. A ovaj ga je samo s vrata upitao:

- Šta je, Džoja? Ništa ne radiš, sem što 'odaš po gradu...

- Rekao si da ne dolazim više u Vatrogasno.

- Pa što okrećeš glavu od mene?

- Sjetim se mosta i krvi.

- A što naše mladiće ubijaju, toga se ne sjetiš. U Papratnu su Turci ubili četrdeset srpskih vojnika.

- I naši počeli ginuti.

- A tebi žao balija.

Džoja je bio zbunjen, pa je Radoman nastavio:

- Slušaj, Džoja. Ja ću ti otići iz Foče, da me ne gledaš... Ali, ako čujem da pričaš okolo o klanju Turaka na mostu, vratiću se i sa kraj svijeta da te ubijem. Ovo zapamti: nikome ni riječi! ...

- Pobjegao je Mujanović. On će pričati...

- Kako će pobjeći? Do Željeznog mosta u Foči tražili su ga srpski vojnici... A ti nemoj nikome da pričaš... Ako ikome kažeš, saznaću...

Poput kakve prikaze, Radoman je otišao kao što se i pojavio na ulaznim vratima.

Džoju je bilo strah od Radomana, ali nije od toga on bolovao, već što je danju i noću vidio sebe u krvi... Izjutra bi se kupao hladnom vodom. Osjećao je da s vodom postepeno otiče i krv Mehmedova... Ali, nije više mogao sjedjeti. Misli mu nisu davale mira... Oblačio se brzo,

kao da će negdje zakasniti... Morao je hodati, da osjeti umor. Samo da ne stoji! ... Jer kad se umori, misli su ga ostavljale... To se ponavljalo... Hodao je bez ikakvog cilja...

Nikoga nije sretao. Srbi su se spremali na Goražde...

Što dalje, da ne vidi ćehotinske mostove... Onda će osjetiti umor... Tu je spas...

Jedno jutro, ispred njegove kuće čekao ga je Danilo. Komšiju Danila nije vidio otkako se krenulo u "oslobađanje" Foče. Danilo je sa sinovima išao u sva sela, pa ga Džoja nije ni mogao vidjeti...

Prije nego što će ga pozdraviti, Danilo diže ruku:

- Stani, Džoja.

Džoja je stao i onako iskosa pogledao Danila, čovjeka mnogo nižeg od njega, kratkih nogu, a golema stomaka i debela vrata. Onako velike glave, krupnih crnih očiju, opet je Danilo digao ruku:

- Šta je, što trčiš?... Još malo pa ćeš trčati i oko svoje kuće... Čuješ, svašta se priča o tebi... Ne moraš nikoga sresti, ali ljudi vide i pričaju.

- Šta pričaju, komšija?

- Da si povilenio.

- Kako?

- Trčiš sam a zboriš s nekim... Kažu da mnogo trčiš, a kada se umoriš, sjedneš. Pa čim sjedneš, ustaješ... Kao da te neko goni...

- Oslobodili su me obaveze u Vatrogasnoj brigadi...

- I to sam čuo... Nego, pričekaj, znam ja šta tebi treba... Odmah ću se vratiti.

Džoja je morao trčati, ali je čekao. Htio je vidjeti šta to njemu treba. Danilo se vratio brzo, imao je kuću odmah iznad Džojine... Još u hodu pružio mu je pogolemu flašu:

- Evo, ovdje su dva litra kruške. Bolja je od zimske peći. To ti treba. Pij, ona će te oboriti. Spavaćeš dva dana, i ustaćeš kao drijen... To je bolje od trčanja. Odmori se tri dana, pa opet, pij... Oboriće te... Kada se god probudiš, bićeš zdraviji... Znam ja šta tebi treba. Muku može razbiti samo dobra rakija... Hajde, ostavi flašu pa trči. Kada se vratiš, popij dvije srpske...

XX

U kući Jovana Radovića, oko kreveta Neđe Radovića, stajali su Stojanka, Jovan, Stojan i stari Radoje. Neđo je predosjećao da će umrijeti, pa je htio da oni dođu... Svi su dotrčali, jer su znali da Neđo danima nije mogao ustati iz kreveta. Samo je pričao sa starim Radojem, koji nije izlazio iz njegove kuće... Svi su se okupili oko Neđe, koji ih je gledao dok su ulazili... Onda je progovorio:

- Hoću da vam kažem jednu istinu o Čelebićima... Kako smo mi došli u Čelebiće... Ovdje su prije živjeli muslimani, sve ovo bilo je njihovo. Ona najbolja zemlja, gdje su danas Jovanovi voćnjaci, pripadala je Fazlićima... Na sam Božić banuli smo u Čelebiće. Bio je visok snijeg, pa u Čelebićima nisu ni slutili šta im se sprema. Prije nas u selo je dolazila srpska milicija i odvodila muškarce u žandarmerijsku stanicu... A, ovo smo kasnije saznali... Izdajnik Vojin Lečić upadao je u muslimanske kuće i govorio da se bježi. Žene nisu htjele bježati, ali su djecu davale Lečiću da ih vodi sa sobom... Nedaleko od jame na Gori mi smo sačekali muškarce iz muslimanskih sela, koje su vodili u žandarmerijsku stanicu. Opkolili smo, a naši se uklonili... Nasrnuli smo na kolonu noževima.

Sve smo poklali i pobacali u jamu. Onda smo otišli u selo i klali im žene i djecu. U jednoj kući satjerali smo oko pedeset žena i djece, i zapalili. Bilo ih je stravično slušati... A onaj izdajnik Vojin Lečić odveo je djecu i predao partizanima... Jedan od dječaka koje je spasio Lečić, zvao se Himzo Fazlić. Oca smo mu zaklali, a majku zapalili u onoj kući... E, taj Himzo, kada je porastao, godinama je tražio da mu vratimo zemlju koja je pripadala njegovim roditeljima. Eto šta nam je uradio onaj izdajnik... I da još ovo kažem. U prošlom srpskom ustanku prvog smo u ovim krajevima ubili Uzeira Ramovića. Iz puške ga je ubio Fundup od Čelebićke Rijeke. Zato svi Srbi u ovim krajevima slave Fundupe... U ovome srpskom ustanku, na Željeznom mostu, prvi je glavu izgubio Abid Ramović... Stojane, čuo sam da si dobio grupu najboljih boraca da pobijete Turke u šumi... Čuvaj se... Ako ih opkolite,

pucajte. Ne trebaju vam živi. Ubijte onoga 'Amzu o kome se priča. Čuo sam da su Radovići ubili njegovog oca Sabita Kadrića. Srbi pričaju da je Radoviće pobio 'Amza. Kada ubijete 'Amzu, neće biti Kadrića u ovim krajevima... Fazlića je spasio Lečić, a mladog Kadrića ne smije niko spasiti... Tako, Stojane...

Čuvaj svoju glavu... Ti produžavaš život nas Radovića... Nastavljaju nas Savo i Dušan...

- Neđo, neću Srbe voditi na toga'Amzu...

- Moraš, Stojane!...

- Neću, Neđo. Prvo mi traže pare, a kada im ne dam, šalju me u šume da lovim 'Amzu. Kod ovolikih arkanovaca, Belih orlova, šešeljevaca i vojnika Užičkog korpusa, hoće da im ja vodim specijalnu jedinicu...

- Pa, nemoj se prvi isturati, ali moraš ići... Ako ne odeš, zatvoriće te.

- Možda će nekome našem narediti da puca u mene dok traje borba... Neka me zatvore... Sve mi se ovo zgadilo... Dosta mi je krvi... Mi Srbi smo bolesni!... Niko nas izliječiti ne može...

- Ako ti je dosta, zovi Sava i Dušana da dođu u Srbinje... Oni prešli osamnest godina, a ovo će, izgleda, potrajati... Šta će oni tamo? Ovo je sve njihovo...

Sutradan, umro je stari Neđo Radović, junak iz srpskih pjesama koje su se pjevale u Čelebićima.

XXI

"Ako budem pio, neću trčati", mislio je Džoja. U pravu je Danilo. Nakon dvije srpske čašice, rakija ga je tako obarala da bi se začas našao u behutu. Spavao bi danju i noću. Zato, čim iskapi jednu, sipao bi drugu. Sve bi manje jeo... Iako su se u Vatrogasnom svi opijali, ranije Džoja nije pio, pa ga je sada već prva čašica zamućivala... A nakon druge ili treće bi zaspao... Nije se više dešavalo da ne prospava noć.

Prije nego što bi zaspao, osjećao je vatru, koja je žarila tijelom. S vremenom bi se sve više razbuktavala. Činilo mu se da u njemu gori ugljena žeravica, koju neko raspiruje, a onda se požar širi po čitavom tijelu...

"Sve ovo je kao u ljetnim vrućinama, kada krenu požari", mislio je vatrogasac Džoja. "Ono što je u prirodi, to je i u čovjeku..."

Živio je između rakije, sna i trčanja... I to se ponavljalo danima... Međutim, rakije je nestajalo...

Jednoga dana, prije mraka, došao je do pred Danilovu kuću. Vrata mu je otvorila Jela, Danilova žena:

- Kako si, komšija? Jesi li ozdravio?

- Ne znam.

- Smršao si...

- Jesam.

- Evo, sad ću zovnuti Danila...

Danilo je nosio flašu:

- Evo je, komšija. Dva litra.

- Hvala, Danilo...

- Pričaju da ne zboriš više sa sobom... Znao sam ja... Samo ne smiješ biti sam... Najbolji lijek za Srbe je da piju, a onda da pjevaju srpske pjesme. Nema za njih boljeg lijeka na svijetu... A ti si sam... Nemoj samo piti rakiju. Moraš i jesti, a ne samo piti... Znaš ko me pitao za tebe!

- Ko?

- Radoman...

Misli su se Džoji vraćale na ime Radomanovo. Prva i druga čašica ga nisu mogle uspavati. "Hoće treća", mislio je Džoja. Ova zagrijanost mu je godila. Tijelo je tražilo rakiju. Svaka čašica bila je mehlem za njegovu dušu i tijelo. Jednu srpsku popio je naiskap, ali ga nije obarala. Pio je da napije Radomana u sebi... Pio je da napije sve mostove u sebi... Pio je da napije krv u sebi... Tada bi zaspao... Sebe nije mogao napiti, dok sve drugo ne napije...

Kada je vojska otišla, kamene gromade u Aladžanskom parku prva je prevrtala Dragica iz Ljubovića... Po noći je iznosila ćilime...

Jednom nakon ponoći Džoja se razbudio. Ustao je, izašao iz kuće, ponijevši automat... Gorio je od misli...

Padao je niz sokak, a onda ustajao uz zidove kuća. I teturao nizbrdo... Trčati bi htio. Ako stane, misli vrve...

San ga ophrvava, ali mu se ne da zaspati... Teturajući po mraku, spustio se niz sokak. I već je u Aladžanskom parku.

- Hodi, Džoja... - čuo je glas iz noći. - Hodi, Džoja... - čuo je drugi glas.

- Hodi, Džoja... - čuo je brojne glasove. Krenuo je prema glasovima. Neko ga je uhvatio za rukav...

Nikog nije bilo. Samo on i glasovi.

- Hodi, Džoja... - čuo je ispred sebe. Podigao je glavu i ugledao polomljene stubove i ruševne zidove Aladža-džamije.

I brdo bijelih stijena...

Zastao je kao ukopan. Bjelina od stijenja svijetlila je uokolo...

- Vidiš li nas, Džoja? - čuo je više glasova.

- Gdje?... - u strahu će Džoja.

Imaš oči, a ne vidiš nas... Evo nas, Mehmed, Hamdija, Edhem, Mujo i Halim. Nas je Radoman prve zaklao. A ti si prao krv.

- Lako je bilo Radomanu klati...

- Ja sam Edin... - javio se glas dječaka.

- Zaklao me nastavnik Trifković.

- Lako je klati...

- Ja sam Aiša Zametica. I mene je Trifković zaklao.

- Lako je klati...

- Ja sam Almasa, a ovo je Safet... Šta je s našim sinom Miroslavom?

- Ne znam.

- Ja sam travar Hamid iz Điđeva.

- Zar si i ti tu, Hamide?

- Što nas nema, Džoja?

- Vas ima, a mene nema.

- Eto te...

- Eto i vas tu... Sada vas i vidim.

- A kako to da tebe nema?

- Bolest je teža od smrti...

- Ja sam Mustafa Kašmo... I mene su zaklali... I moga baba.

- Lakše je klati, nego krv sprati! - derao se Džoja.

- Lakše je klati, nego krv sprati! - derao se Džoja iz svega glasa.

- Radomane, mene će spasiti Mujanović!... - derao se Džoja. - On je živ! Nema ga u džamiji! Pričaj, Mujanoviću, šta je bilo na mostu. Pričaj! - vikao je Džoja.

Sad je Džoja okrenuo natrag. Htio je potrčati, ali osjetio je da neko ustaje iza kamenog stuba. Trznuo se i prepoznao Radomana... Kao u nekom snu, sjetio se da je ponio automat...

Ali, osvijetlio ga je rafal iza stuba...

Pao je ispred trijema Aladža-džamije... I zaspao u svojoj krvi.

Kada se probudio, nalazio se u krevetu a uz njega su bili Jela i Danilo. Nije bio privid, kao ono u Aladžanskom parku...

Osjetio je bolove u stomaku, nije se mogao okrenuti...

Čuo je Danila:

- Povilenio si... U parku si pucao sebi u stomak. Doktor ti izvadio dva metka... Spavaš dva dana. Moraš mirovati... Nemoj piti... Rekao sam ti samo dvije srpske čašice.

Danilo se spustio do Aladže... U blizini trijema vidio je zgrušanu lokvu krvi. U lokvi je bio Džojin automat... Nije bilo čahura od metaka.

Naprijed, iza kamenog stuba vidjele su se čahure od automatske puške.

"Može li biti da je neko pucao u Džoju?!" - pitao se u čudu Danilo.

Iznenada, nešto se stropoštalo iza njegovih leđa. U strahu se okrenuo. Pao je kameni stub iza trijema džamije.

Danilo se prepao i počeo trčati... Sutradan je i sam trčao po šumi.

Neko je pucao u Aladžanskom parku na Džoju. Vještak iz Beograda utvrdio je da iz Džojine puške nije pucano. Drugi neko je u Aladžanskom parku pucao... Od sada je Aladžanski park obilazio samo vojnik Milovanović. Bio je čuvar u Aladžanskom parku. I po danu i po noći...

Sedme noći ponovo se iz parka čula pucnjava. Milovanovića su našli onesviješćena. Njegov automat još je bio vruć. Bio je ispalio čitav okvir, pa nije trebalo provjeravati... Čim je došao sebi, objasnio je oficirima srpske vojske:

- Njih četvorica išli su prema meni... Pucao sam, a oni se nisu zaustavljali... Ne znam gdje su sada...

Milovanović je oslobođen vojske... Od tada niko nije čuvao Aladžanski park. Čekalo se da sve prođe, pa da se i ovo zaboravi...

Na ovome se nije završilo. Mnogi Srbi su noću dolazili u Aladžanski park, a da o tome nikome nisu govorili. Više njih bi došlo do srušenih zidova. Nisu zborili. Samo su gledali u ruševinu i šutjeli. Čekali...

Ništa se nije desilo, sve dok stari Milun nije zapucao iz svoga automata u razrušeni zid.

Ostali su se ukočili i gledali u njega. Milun je prišao do zida i tiho rekao:

- Vode su sjedeli Almasa i Safet...

Nije prošlo dugo, opet je noću pucano u Aladžanskom parku. Neki su prolazili kroz park,, pa su se prepali od onih koji su dolazili sa druge strane. Pucali su iz straha... Sutradan su nađena dva leša pripadnika Belih orlova...

Naređeno je da niko noću ne smije ići u park. Svi će biti kažnjeni... Ali, nije trebalo naređivati. Vraćajući se iz akcije, vojnici bi noću samo izdaleka gledali u ruševnu džamiju... Zastali bi, gledali, a onda otrčali...

"Kada će sve ovo proći?..." - pitao se Džoja u svojoj kući.

Danilo se nije odvajao od srpskih čašica.

Radomana nije bilo u Foči.

XXIl

Stojan se probudio u logoru za muslimane u Donjem Polju. Sjeća se da su ga sinoć doveli. Nalazio se u samici, maloj četvrtastoj sobi sa betonskim podom i visokim stropom. Čim se probudio, osjetio je hladnoću. Memla je žutila stare bijele zidove, a studen je izbijala iz betona... Na betonu je bila strunjača. Na strunjači bila je složena stara, tanka deka. Željezna vrata bila su velika, gotovo cio zid...

Sve je bilo za logoraše: ova memla koja preplavlja zidove, i hladnoća koja između njih vlada. Na betonskoj ploči, na strunjači, pokriven tankom dekom, logoraš je mogao zaspati ako ga obehuti miris ustajale memle, ili ga prevari bolesna toplota kostiju. Kad čuvari udarcima nogu u glavu onesvijeste logoraša, bace ga na beton samice. Nije bilo teže kazne...

U nepomičnom tijelu logoraša na betonu memla bi opkrhavala prirodnu toplotu, a potom bi se uvlačila u kosti onesviješćenog. Tada bi memlana toplota zamjenjivala prirodnu. To je bio početak bolesti. Zdravlje razvaljenog od batina, onesviješćenog na betonu, bilo bi načeto između memljivih zidova za jednu noć, jer ga je lahko bilo osvojiti u ovoj tijesnoj i hladnoj sobi.

U samici su najmlađi i najzdraviji gubili zdravlje, a nekamoli stariji i bolesni...

Svjetlost se probijala kroz mali prozor sa rešetkama ispod stropa... Na strunjači Stojan od hladnoće nije mogao zaspati. Do kasno u noć slušao je krikove logoraša, i zaspao je tek ujutro...

"Sve je istina što se pričalo o ovome logoru za muslimane" - mislio je... Ali, šta će biti sa njim?

Sjeća se da su po noći došli naoružani vojnici. Jovan i Stojanka su spavali... Odmarao se u maskirnoj uniformi, nakon akcije u Kozijoj Luci. U tom selu sve kuće su spalili. I pobili one koji nisu stigli pobjeći.

Prethodnih noći zapalili su Paonce, Pilipoviće, Boroviće, Donje i Gornje Liješće. U svakom selu su ubijali...

Ni ovaj put nije htio potpisati izjavu u crkvi.

- Evo, ubijam i koljem za Dušanovo carstvo - govorio je - to je vaše, a pare su moje.

Kada je krenuo kući, oficir Davidović mu je pred Ostojom rekao:

Sutra mi se javi. Daću ti vojnike. Pretražićeš svu šumu, dok ne nađeš 'Amzu.

"Ovo je kazna" - pomislio je Stojan. - "Da nije kazna, poslali bi iskusna čovjeka, a ne mene. Lako im je opkoliti u selu muslimane koji su predali oružje, ali neka opkole 'Amzu... Pare im ne dam, pa neka me ubiju."

Stojan se nije javio oficiru Davidoviću.

Sutradan su se uz škripu otvorila velika željezna vrata od samice. U vratima je stajala planina od čovjeka, ispunio tolika vrata.

Stojan se začudio i nije ustajao sa strunjače, već je gledao u visokog i širokog čuvara, velike glave koja je izranjala iz ramena, kao da nije čovjek imao vrata. I na ovoj grdosiji visila je uniforma skrojena veća za dva broja, kao da se neko poigravao sa čuvarem.

U rukama mu je bila tacna a na njoj parče hljeba i čaj. Gledali su se, onaj iz vrata i ovaj sa strunjače. Onda je čuvar progovorio:

- Znam, ti nisi od onih što neće da ratuju s Turcima. Sve znam, ali i ti znaj da u ovome logoru nisu samo Turci, nego i Srbi koji neće da ratuju, no ti nisi takav. I'spetori kažu da si dobar na ratištu, ali ne pričaju što su te doveli... Mora da je p'litika... Kako se zoveš?

- Stojan.

- Mene zovu Buri.

"To je Buri" - trznuo se Stojan. Pred njim je, znači, taj veliki Buri za kojim lude arkanovci i zbog njega dolaze u logor u Donjem Polju... O njemu je pričao i Neđo...

I Beli orlovi luduju za Burijem. Eto, to je taj Buri volovske glave i sraslog vrata, velikog stomaka, bagerskih ruku. To je taj Buri kome Bog nije dao pamet, ali mu je dao snagu. To je taj Buri o kom se pričalo godinama, šta radi u zatvoru zatvorenicima...

- Upravnik misli i ima za to glavu, a Buri ima snagu i njegovo je da radi ono što upravnik misli - govorili su zatvorenici. I dok je Burija, sve je samo onako kako upravnik misli. A Buri je bio ponosan na ono što bi uradio svojom snagom... Znao je da ga se svi boje i bio je u sebi važan. Zato su o njemu i nastajale priče u kojima su svi veličali njegovu snagu, a nekad i to malo njegove pameti. To je, dakle, taj Buri o kom postoje tolike priče...

Stojan se u Čelebićima smijao kad su mu pričali kako je Buri zaklao vola motornom pilom. Kažu, privezao vola uz orah i glavu mu gurnuo u žlijeb pa je uvezao debelim konopcem. Onda upalio pilu i prišao volu, rekavši:

- Sada ćeš, vole, da vidiš kako Buri kolje...

Krv je pljuštala po Buriju, a vo se otimao, ali Buri nije prestajao dok nije primijetio da reže orah... Bila ga je zasula krv, a sada i piljevina... Krvavo tijelo vola palo je pored oraha, a glava je ostala u žlijebu, svezana.

Kada je onako s piljevinom i krvlju po radnom odijelu ušao u kuću, rekao je djeci:

- Idite, djeco, vidite...

I prije rata Buri je radio u ovome sadašnjem logoru, ali tada je to bio zatvor za sve one koji su skrivili, a on ih je čuvao. Sve priče su i nastale u tim danima, kada su svi bili na neki način zadovoljni. Buri je nakon tih priča išao ponosito uzdignute glave, načelnik je bio zadovoljan disciplinom, a zatvorenici su se smijali kad bi neko pričao o Buriju. U to vrijeme nekakav šeret iz Višegrada bi u krugu oponašao

Burija, čak je i zborio kao on, tako da se zatvorski krug prolamao od smijeha. Buriju to nije smetalo, jer bi svi ušutjeli kad on naiđe krugom, a to mu je godilo.

Buri nije mnogo govorio, ali bi zatvorenici upamtili svaku njegovu riječ i prenosili onome Višegrađaninu, koji ih je upisivao u nekakve izgužvane papire.

Znalo se da je Buri pohađao osnovnu školu u večernjim satima, a mnogi zatvorenici imali su završene fakultete, ali im nije smetalo da Burija, koji ih je izvodio na gradilište, zovu "starješinom." Dok bi radili, Buri im je prigovarao:

- Radi vole, kada nemaš škole...

Zatvorenici bi se na to smijali, a onaj Višegrađanin je i ovo upisivao u svoj zgužvani papir... Buri bi ih na kraju postrojio i vraćao u zatvor, i dok bi išli gradom, on je ponosito, uzdignute glave, hodao pored stroja. Bilo mu je stalo da ga vide ugledniji Fočaci pa da pričaju kako Burija slušaju zatvorenici.

Jednom kada su se vraćali u zatvor, neki od zatvorenika pobjegao je i popeo se na veliki dud u blizini zatvora. Govorio je odozgo da će skočiti ako ne dođe upravnik zatvora... Tražio je da se pusti kući na nekoliko dana... I građani Foče su se okupili da vide šta će biti. Svi su čekali da Buri nešto uradi ili da dođe upravnik. Ali Buri nije htio pričati sa zatvorenikom, nego je produžio preko Željeznog mosta i otišao kući. I nije prošlo mnogo, a Buri se vraćao noseći - motornu pilu. Svi su ušutjeli kao gromom pogođeni.

Šta će biti?...

Buri je stao ispod duda, udahnuo duboko, podignuo pilu, pogledao gore prema zatvoreniku i progovorio:

- Slazi ili ću te ukinuti k'o vjevericu!

Znalo se da s Burijem nema šale. Čim je upalio testeru, zatvorenik je kao bez duše sletio na zemlju... Svi su opet bili zadovoljni: i upravnik, i zatvorenici, i građani, i Buri.

Jednom su zatvorenici prerezali veći broj cigli a onda ih nekako spojili, pa su u krugu zatvora kao karatisti, na dvije drvene koze, "lomili" cigle. Na drugoj gomili bile su neprerezane cigle. Iza svega stajao je onaj šeretlija Višegrađanin, koji se nije smirivao sve godine u zatvoru... I tako, svi su "prelamali" po dvije, a Višegrađanin je "prelomio" odjednom - tri cigle.

Zatvorenici su znali da ih Buri posmatra, pa su karate-udarcem "lomili" cigle kao da lome stiropor. Toliko su vikali kada bi neko od njih zamahnuo da se čulo i u upravnoj zgradi, ali to nikog nije uznemiravalo. Buri se volio s njima naduravati u snazi, te tome nije bilo kraja... Kada je Buri vidio da onaj Višegrađanin lomi čak tri cigle odjednom, krv mu je uzavrela, sav je pocrvenio od bijesa. Podigao je ruku uvis i s kraja kruga krupno zavikao:

- Stoj! Stoj!

Zatvorenici su zastali, ali su se i uplašili, jer odavno nisu od njega čuli ovako ljutit i prijeteći glas, pa su mogli svašta očekivati. Bojali su se da ih Buri nije otkrio, zbog čega bi neki od njih morali ići u samicu na ravnanje...

Buri je dotrčao do njih i bijesno, pokazujući na Višegrađanina, zagalamio:

- Razmaknite se svi! Ovo se ne more gledavat... Čujte, kada ovaj žgoljo more tri, dajte meni čet'ri. Neka svi vide kako Buri madrlja cigle.

Nastala je takva tišina, k'o kad pukne lanac o kom je neka težina, pa se čeka šta će biti...

Prvi se snašao onaj Višegrađanin, koji je krenuo prema gomili gdje su bile neprerezane cigle. Ostali zatvorenici bili su u strahu zanijemili. Stajali su ukrug šuteći i čekali. Sve su prepustili Višegrađaninu. I da su htjeli šta uraditi, od straha nisu mogli.

Nakon Burijeve galame, i službenici u kancelarijama zatvora su osjetili da se nešto događa u krugu pa su i oni izašli van.

Svi su vidjeli kako je Višegrađanin donio četiri cigle i postavio ih na drvene koze. Onda se i taj vječiti šeretlija izmakao i pomiješao sa ostalim zatvorenicima.

Zatvorenici i službenici, zaledili su se u čekanju. Svima je u očima bio samo Buri, taj njihov junak... Neki zatvorenici su u mislima sprečavali Burija da ne krene prema drvenim kozama...

Ali ovo je bio Burijev svijet, pa kako ga promijeniti? Ako je išta bilo veliko u njegovom životu, to je bila sreća koju je ispoljavao kada treba pokazati snagu. Buri ovo ne bi propustio ili uzmaknuo nizašto na svijetu. Da je i glava njegova u pitanju. Buri iz svog dosadašnjeg života sjećao se samo kada je pokazivao snagu o kojoj se pričalo...

Onako goropadno crven u licu, pomalo ukočen, što je djelovalo svečarski, prišao je do drvenih koza. Duboko je udahnuo vazduh. Pluća su mu se nadimala pa se činio još većim. Nijedne riječi nije progovarao. Visoko je podigao desnu ruku, još jednom udahnuo vazduh, podsjećajući na gladijatora u areni.

Onda je s krikom, silovito spustio ruku na cigle. Svaka cigla je pukla, a Buri je muklo, potmulo kao medvjed, jeknuo... Lijevom rukom uhvatio je desnu i pohitio prema kapiji.

Svi službenici su se skamenili, a onda su potrčali za njim, dok su se zatvorenici razbježali po spavaonicama.

Kombijem za zatvorenike Buri je prebačen u bolnicu. Doktori su mu slikali ruku, a onda rekli da su mu obje kosti na ruci slomljene. Buriju je na ruci stavljen gips i četiri dana ostao je u bolnici.

Kada su ga u bolnici posjetili čuvari, nije mogao da ih ne upita:

- Jesam li sve cigle smadrljo?

- Jesi - odgovorili su mu.

Kada se Buri pojavio u krugu s gipsom na ruci, svi zatvorenici su izašli da mu čestitaju na podvigu. Buri ih je odmjeravao nadmeno i lijevom rukom primao čestitke. Kada je prišao onaj Višegrađanin, Buri nije mogao a da mu ne kaže:

- Nisi ti žgoljo, čim si smadrljo tri...

Niko nije otkrio prevaru, niti su zatvorenici o tome pričali. Sve cigle zatvorenici su odnijeli do zida koji su podizali u blizini upravne zgrade.

Tek nakon mjesec dana u zatvoru je pukla bruka. Burija niko nije mogao zaustaviti. Dok su zatvorenici ležali, on ih je osvetnički gazio. Prvo je "ravnao" Višegrađanina i sve njegove u spavaonici. Kom je od njih pukla kost, to niko nije znao... Mjesecima poslije, od bolova, nisu mogli izaći na krug.

A kada je smogao snage, onaj Višegrađanin prvi se pojavio u zatvorskom krugu. Oko njega su se okupili svi zatvorenici, ne bi li čuli šta će reći, ali on je samo šutio.

No, zatvorenici nisu odustajali. Čim bi izašli na krug tražili su Višegrađanina da se oko njega sjate. Tek jednom, dok su zatvorenici kriomice, kao potajno, kolali oko njega dok je u dimu cigarete muklo othukivao, Višegrađanin se uspravio, udahnuo vazduh ne bi li bio krupniji, podigao glavu i onako krupno kao Buri zavikao:

- Kada onaj žgoljo more tri, dajte meni čet'ri.

Sve se prolomilo, kao da je neko preokrenuo vrijeme pa nastalo neko drugo, drukčije, koje su svi iz zasjede vrebali danima pa im ono i nije moglo izmaći. Krug se tako prolamao od smijeha da su se svi službenici nakitili na kancelarijskim prozorima. Zatvorenici su se u krugu prvi put nasmijali nakon onog gaženja. Nisu im smetali ni bolovi u tijelu, koji su ih opominjali ne bi li im se misli okrenule sobi sa željeznim vratima. Sada je svima bilo jasno što su danima kriomice obilazili oko Višegrađanina ne bi li s nj im zapodjenuli razgovor, dok ih je on odbijao šutnjom. Ovo što je Višegrađanin rekao, čekale su njihove duše, koje su u isprebijanim i bolesnim tijelima bile ušančene pa su onako iskrivljeni i nijemi hodali po krugu. Zato su danima i kolali oko Višegrađanina...

Čim se krugom prolomilo, postali su duhom slobodniji, jer su im se ušančene duše sada razvezale... Samo tako mogli su i opstati u

ovome zatvoru. Zatvorenicima je trebao Buri, a njemu su trebali zatvorenici...

Dvojica zatvorenika kao djeca su se valjali od smijeha po krugu, dok su se drugi uspravljali i, udahnuvši zraka, ponovo padali od smijeha. Jedni su vukli Višegrađanina za rukav govoreći:

- De još jednom, majke ti...

- De još jednom, evo svi ćemo ti dati po cigaru...

- Hajde, skupljajte - odgovorio je ozbiljno Višegrađanin.

Dok su svi zavlačili ruke u džepove i tražili cigarete, Višegrađanin se ponovo uspravio, udahnuo zrak, podigao glavu i krupno progovorio:

- Kada onaj žgoljo more tri, dajte meni čet'ri !

S gipsom na desnoj ruci, Buri ih je gledao mrgodno, onako poizdalje.

***

Arkanovci su sada tjerali Burija da sa svojih stotinu i pedeset kilograma skače po "Turcima" u samicama. Zato su i dolazili u logor... Čim bi mu doveli "Turčina", Buri bi mu rekao:

- Lezi, da vidiš kako Buri lomi kosti...

Dok bi Buri lomio kosti logorašima, arkanovci bi se valjali od smijeha:

- To, Buri...

- Ha, Buri...

- Neka vide balije kako Buri lomi kosti. Arkanovci su bili ludi za Burijem. Nisu ni vidjeli logoraše, niti su slušali njihove krike, gledali su samo u Burija. A on je izvršavao naređenja odgovorno i ozbiljno.

Kada bi dobio naređenje i da motornom pilom krene na logoraše, on se ne bi dvoumio. K'o kad je krenuo na vola...

Uživali su arkanovci sa čuvarem, s koliko je samo energije skakao... Oni su bili uvijek na njegovoj strani, jer su gledali nekog ko je volio svoj posao. Trčali su prema samicama, ako bi čuli da je Buri tamo, i tada za njih nije postojala zapovijed njihovih komandira. Morali su vidjeti.

"Turci" bi ležali u najvećoj samici na betonu, okrenuti na stomak, a Buri se zalijetao iz hodnika u samicu i svom snagom skakao na njih. S vrata bi skočio uvis i pao nogama na logoraše i odmah bi ustao. Svaki njegov skok značio je nečiji jezivi krik, a to ga je nosilo. Htio je svima pokazati šta Buri može da uradi. Kosti su pucale, pa se logoraši nisu smjeli okrenuti od bolova. Samo su jaukali, nepokretni...

A kada bi već svi koliko ih ima jaukali od bolova, Buri bi prestao i s vrata povikao:

- Eto, kako Buri lomi kosti...

Ponekad bi Buri odlazio u prostoriju za čuvare, bježeći od arkanovaca, jer njemu pripada ovo što je uradio a ne njima i njihovoj halabuci, ili bi otišao u jednu malu kancelariju u kojoj nikog nije bilo. Tamo bi usamljenički šutio i patio. Sve više mu je smetalo ono podvriskivanje arkanovaca dok on radi svoj posao, ali ih niko nije mogao zaustaviti da ne uđu u samicu. On je dobro radio svoj posao, a oni su u tome uživali.

XXIII

"Eto, to je Buri" - mislio je Stojan.

- Buri, koliko ću biti u samici?

- Nećeš puno.

- Kako?

- Srbe ne drže mnogo u samici, samo dan-dva. U samici nisu ni Srbi koji neće da ratuju s Turcima, i oni su u uređenim ćelijama. Mogu šetati po logoru. Idu i kod upravnika Miće.

- A ja?

- Kod tebe je p'litika. Ti to bolje znaš...

- Po danu sam u ovoj samici, a po noći čujem krikove... Ko će spavati...

- I ne treba da spavaš.

- Kako?

- U logoru svi čekamo da padne mrak. Živimo noću.

- Noću?

- Kao u onim filmovima. Kod nas se noću budi Krvopija da im pušta krv. Zovu ga i Saharin. On im noću pušta krv...

Buri je donio supu od kupusa.

- Stojane, nemoj se žaliti na hranu... Ovako je dok si u samici.

- Ne žalim se.

- Ova hrana će te stanjiti.

- Čuva moje kosti i kožu.

- Tako ja kažem Turcima. Za mjescc dana postaju kost i koža. Čuo si za onoga Bataka.

- Je li on musliman?

- Jeste... Turčin.

- Šta je s njim?

- Bio je kao ja, a sada nema ni četeres kilograma.

- Dajete im krišku hljeba i supu od kupusa bez kupusa... Nego, šta će biti sa mnom, Buri?.. .

- Moraju te pustiti iz samice. Ratovao si s Turcima, to je najvažnije... Šta si ono uradio?

- Ništa.

- Ništa?

- Ništa.

- Onda je u pitanju p'litika. Kada se oni gore dogovore, nama će reći šta ćemo s tobom... Nego, slušaj, Stojane, poslali su ti ovu vatu. Tvoja ćelija je do mosta, a večeras se budi Krvopija. Ako misliš spavati, stavljaj ovu vatu u uši.

Buri je iz džepa izvadio smotak vate da je njome Stojan i glavu mogao umotati.

Ali, Stojanu iz pameti nije izlazio Burijev Krvopija, pa je zato upitao Burija:

- Buri, kako ti ovo ne dojadi?

- Stojane, ja volim ovo raditi. Ovo sam radio i prije ustanka. Evo, vidiš da me svi traže, o meni svi pričaju. Ja, Stojane, živim svoj život, nije me briga nizašta. I nikada mi bolje nije bilo... Slušaj, moje je da lomim kosti Turcima, a to mi nije teško... Nego, nemoj ovo nikoga pitati... Vidim ja da si ti ovdje zbog p'litike... Čuvaj se...

Stojana su u noći probudili povici i rafali iz automatskih pušaka. Došlo mu je da vatu stavi u uši, ali ju je on bacio za vrata. Hitro je ustao, uspravio strunjaču i prislonio je uza zid, u pravcu prozora. Dok je to radio čuli su se pljuskovi u Drini. Pa opet rafali... Pljuskovi...

Teško mu se bilo popeti na strunjaču, jer se uvijala, ali se uspio uhvatiti rukama za rešetku na prozoru. Nogama je stajao na zgužvanoj strunjači, ali se više držao rukama za rešetku...

Dolje je bio Željezni most.

Vidio je logoraše koji su stajali u redu, jedan za drugim, od ulazne kapije logora pa sve do sredine mosta. Svima su bile vezane ruke. Uz kolonu stajali su naoružani stražari. Oni su pucali uvis iz automatskog oružja.

Slika je bila ista kao ona na mostu u Brodu kod Foče. Na sredini mosta stajala su dvojica: jedan s velikim nožem i drugi sa automatskom puškom. Onaj s nožem bio je uprskan krvlju...

- Nemoj, Tašo - molili su logoraši.

- Čutite, balije - galamili su stražari i pucali iznad njihovih glava.

- Nemoj, Zoka ...

- Ćuti, balijo! ...

Kolona je krenula.

- Hajde, Midhate... Neka dođe i tvoj brat - naređivao je Zoka, držeći uperen automat.

Midhat Rikalo išao je prema Zoki drvenim korakom.

- Zoka, jarane... nemoj...

- Hajde, hajde ...

Najednom je Zoka automatom udario Midhata u glavu. Midhat je pao od udarca prema ogradi mosta. Tašo ga je hitro uhvatio za kosu, podigao mu glavu, a onda mu zario dugi nož u grlo.

Tašu je krv zalila, ali je on hitro izvukao nož, i na oštrici izvadio grkljan. Potom je kleknuo i podigao zaklanog, koji je hroptao.

Zoka je opalio nekoliko metaka u Midhatovo tijelo, zatim je prišao jedan od stražara i gurnuo tijelo preko ograde.

Dok su ovi to radili, logoraši su plakali, okrećući glave... Oni na sredini mosta jezivo su ridali, ali se to nije čulo, jer su stražari rafalisali iz automata. Stojan je vidio i nekoliko automobila, koje su stražari bili upalili. Samo da se ne čuju krikovi na mostu.

"Ovako je Radoman klao u Brodu kod Foče, kada smo zapalili Điđevo" - mislio je Stojan.

Dolje, za Midhatom prilazio je drugi.

- Zoka, brata ste mi ubili... Nemoj, jarane...

- I ti ćeš zarikati, Husko... Znam ja vas balije... Dolazi!

- Hajde, kolji...

- Svu trojicu braće Rikala ćemo zaklati... Husko, nema da brineš... Klekni na koljena...

Kada je Husko kleknuo, Tašo se sagnuo i zario mu nož u grlo. Husko je samo zakrkljao... I pao po sredini mosta. Ostali logoraši su zavrištali. Stražari su rafalisali iz pušaka. Čuo se zvuk motora upaljenih automobila. Zoka je prislonio automat u leđa Huskova i zapucao. Mahnuo je stražaru, koji je podigao Huskovo tijelo uvis i bacio ga preko ograde mosta.

Stojan je ponovo čuo pljusak u Drini...

Spustio se niz strunjaču... Prenio je strunjaču do drugog zida, stavio vatu u uši i legao... Ali nije mogao zaspati... On, Stojan, uspješan menadžer u svojoj kompaniji, sada je u Srbinju, kako Srbi zovu Foču...

"Bože" - pitao se Stojan - "jesmo li mi Srbi s pameću? Svugdje u svijetu ljudi se ujedinjuju, žele poslovni uspjeh, a Srbi hoće Dušanovo carstvo... Vraćaju se u srednji vijek... Umjesto u eru informacija, Srbi hoće u eru Dušanovog carstva. Tada je bio bogat onaj koji je imao zemlju... Šta će im sada muslimanska zemlja? Da bi bili u Dušanovom carstvu, moraju ubijati komšije, jer su druge vjere... Bože, jesu li Srbi s pameću? Kako će živjeti sami u Dušanovom carstvu? Kako će živjeti samo od onoga što su oteli od komšija? Gdje su im fabrike? Gdje su im uspješni menadžeri?"

On je dvadeset godina stvarao svoju kompaniju... Ona sada radi po sistemu koji je on godinama razvijao pa se može odmarati mjesecima i opet dobro zarađivati... Ali da bi to postigao, radio je godinama po šesnaest sati... Sada je bogat i vremenom i parama, jer kompanija radi i bez njega... Kako Srbi misle živjeti? Od pljačke? .. .

Ako bi ga uhvatili u bijegu, ubili bi ga na Željeznom mostu... Šta raditi?... Sjeti se onog Hamze, koji je s drugovima pobjegao u šumu. Ili most, ili borbu... Hamza je izabrao borbu...

Stojan se probudio u zoru. Pogledao je put prozora... Hitro je ustao i prislonio strunjaču uza zid. Popeo se i uhvatio za rešetke. Vidio je šest stražara koji su vodom i četkom prali drvene daske na mostu. Sipali su prašak po mostu i ribali...

Ujutro je došao Buri.

- Ustani, Stojane... Dobio si 'otelsku sobu.

- Šta?

- Nema više samice. Sada si slobodan.

- Slobodan?...

- Možeš šetati po zatvorskom krugu, obilaziti spavaonice, ništa ti nije zabranjeno.

Samo ne smiješ bez dozvole izaći na glavnu kapiju. Kao ni drugi Srbi u zatvoru.

- Pa, kada'?

- Odmah.

Stojan je ustao i krenuo za Burijem... Na kraju dugog hodnika čekala ga je čista soba sa dva kreveta, stolom i ormarom.

- Evo, tvoj je onaj tamo krevet. Sve imaš. Ovo nije ćelija, niko vrata ne zaključava... Ono je krevet Draganov. Neće na liniju... Kuhinja je tamo, sam ćeš ići jesti...

- I Buri okrene natrag.

- Buri, kuda žuriš?

- Dolazi mi smjena, idem spavati...

- Kako je bilo sinoć?

- To se ne pita...

Tu noć u samici se objesio Juso Džamalija iz Tabaka. Izvukao kaiš iz pantalona i vezao za cijev radijatora ispod plafona. Njegova samica bila je do Željeznog mosta.

Esad Hodžić umro. Pukao mu čir, a stražari mu nisu doveli doktora.

Stražar Keli došao je u veliku spavaonicu po Zulfu. Onda su se čuli krici u samici. I rafali iz automatskih pušaka. Zulfo nije dolazio u spavaonicu.

- Odveden je u drugi logor - rekao je Keli sutradan logorašima.

Ace poludio. U spavaonici br. 16 galamio je:

- U ime naroda! Po članu 12. Zakona o zločinima na doživotni zatvor bez prava žalbe osuđuju se Radovan Karadžić, Vojislav Maksimović, Velibor Ostojić i Biljana Plavšić. Odluka stupa na snagu u roku od petnaest dana uz prijetnju prisilnog izvršenja.

Ace je govorio kao da je pravnik, jer je ranije više puta osuđivan...

Stražar Keli ga je odveo u samicu...

Tih dana srpski vojnici dovezli su grupu muslimana. Njih je crnogorska policija pohvatala u Ulcinju, Baru, Herceg Novom i Podgorici... Pokušali su pobjeći... Čuvari su ih odvodili u spavaonice.

Logoraši su prepoznali Ismeta, Nedžiba, Saita, Rasima, Mešu... Bilo ih je i iz Goražda, Srebrenice i Čajniča. Crnogorska policija ih je dovezla do Plužina, a onda ih ubacila u autobuse "Fočatransa"... Crnogorci su Rasima uhvatili u Podgorici. Mešu su tukli, jer je bio u muslimanskoj stranci.

Muhameda su ubili u putu zbog imena...

U Crnoj Gori bio je neki Fočak koga su zvali Šumar. On je na ulicama prepoznavao svoje komšije i prijavljivao ih crnogorskoj policiji.

Srbi su sahranili Stevanovića, brata Šumarevog, a na Preljući poginuo je Golubović, komesar srpske vojske... Srbi su se svetili...

Ubijali su žene i djecu u naseljima Čohodor Mahala i Krivaja, selima Šube i Šuljci... Po noći izvodili su na Željezni most muslimane uhvaćene u Crnoj Gori... Niko u spavaonicama nije mogao spavati...

Čuvari su logoraše vodili i na asfaltirani most kod Ribarskog restorana. Izjutra bi krv na asfaltu polili benzinom i zapalili. Krv izgori, a asfalt pocrni...

Ponekad bi logoraše probudila eksplozija. Pijani srpski vojnici minirali su preostale džamije. Čistili su Srbinje. Logoraši su morali mrviti ćerpič.

Ako bi bilo mrtvih na Goraždu, srpski vojnici bi s ratišta dolazili u logor i tražili Burija. U samice su arkanovci dovodili muslimane iz svih spavaonica, a onda bi ih vodili na Željezni most. Počeli bi u šest sati popodne a stali poslije ponoći.

Psovanje, udarci, jauci, vriska, zapomaganje... Pa jeziva tišina.

I strah.

U spavaonicama se pričalo o Tuti. On se dogovarao sa muslimanima da ih za pare vozi do Nikšića. Mnogi su mu povjerovali. Ubijao ih je na Šćepan-Polju, na mostu. Poklao je Klapuhe, Hasana i Feridu i kćerku im Senu. Te Zinetu Avdagić i njene sinove Ismeta i Muamera.

Krojača Jusu Aganovića i ženu mu Raziju ubio je Dragan Nikolić.

Logoraši su pričali kako su se Ostoja i Maksim igrali s glavom Fehima Šahovića. Maksim je odsječenu glavu šutnuo prema Ostoji:

- Brani!

Osman Kunovac bio je gluhonijem. Doveden je sa Grepka. Krenuo iz Goražda na Grebak po hranu... Kada su ga Srbi uhvatili, tukli su ga dva sata, a Osman je, onako gluhonijem, šutio... Pitali su ga koliko Turaka brani Goražde. Osman ih je gledao i šutio... Dvojica Srba su ga kundacima od pušaka tukli još dva sata, a Osman je šutio... Onda su ga pocrnjelog poveli u fočanski logor...

Neko je naglas razmišljao:

- Progovoriće u logoru... Tamo je Buri...

Osman je ležao na strunjači kada su ušli Buri i Stojan. Buri je s vrata zagalamio:

- Ustani!

- Nećeš da govoriš?!

- Sad si kod Burija!

- Ustani, šta me gledaš?!

- Ustani!

- Ustani!

- Majku ti tursku, ustaćeš!

Osman je ležao i gledao u Burija... Buri je pogledao u Stojana, a onda se vratio unazad. Potom je pretrčao tih nekoliko koraka i nogama skočio na Osmana. U skoku je nogama udario Osmana u glavu, a onda pao do zida samice... Osmanu je liptila krv iz usta i nosa... Pokrio je rukama glavu...

Buri se nagnuo nad njim:

- Ustaćeš, Osmane... Ustaćeš... Vidiš kako Buri tuče...

Onda se okrenuo Stojanu:

- Svi su šutjeli, ali progovorili su pred Burijem... Čućeš kako će se raspričati... Čim dođe sebi...

- Ustani, Osmane!

- Nećeš?!

Buri je pomahnitao... Zalijetao se i svom težinom skakao na Osmana... U svakom skoku lomio mu kosti u prsima... Osman je samo krkljao... I onesvijestio se...

Buri je skakao i govorio:

- Ustaćeš Osmane, ustaćeš...

I da ga je čuo i razumio, Osman nije mogao ustati. Umro je. Nije progovorio ni kod Burija. Buri je još skakao, dok se i on nije srušio pored zida. Iza ponoći stražari su Osmana umotali u deku. Bacili su ga sa Željeznog mosta u Drinu... Stojan je od drugih stražara saznao da je Osman Kunovac bio gluhonijem. Njima su to rekli muslimani u spavaonicama...

Navečer, Stojan je u krugu vidio Burija, koji je pokušao proći a da se ne pozdravi s njim.

- Buri, onaj Osman bio je gluhonijem...

- Ko je to znao.. .

- Je li ti ga žao?

- Opet tvoja p'litika, Stojane. Da nije bio gluhonijem, progovorio bi. A i da je progovorio, opet bih ga samljeo... Stojane, okani se p'litike...

Arkanovci nisu bili tu kada je Buri skakao na Osmana. Ali su čuli da je skakao na gluhonijemog.

- Pa da je sto puta gluhonijem, morao je kod Burija progovoriti - smijali su se uglas arkanovci.

- Još malo da je živio, možda bi progovorio - tješili su Burija.

XXIV

Logor za muslimane bio je na desnoj obali Drine, u Donjem Polju. Dok se grad zvao Foča, bio je to poznati zatvor o kome se nadaleko pričalo. Za vrijeme Austro-Ugarske i stare Jugoslavije ovo je bila kasarna, a kasnije zatvor. Kada bi političari ulazili u zatvor, mislili su da su ušli u neku fabriku, jer se unutar zatvorskog kruga, u jednoj velikoj zgradi proizvodio namještaj, dok su u drugim zgradama radile zanatlije. Svi zatvorenici bili su u radnim vodovima, pa nisu imali slobodnog vremena kao u drugim zatvorima.

Iz ovog zatvora uspjeli su pobjeći samo oni zatvorenici koji su imali dobre jatake, dok su se drugi čak i sami vraćali. Jednom su dvojica zatvorenika pobjegli sa radilišta, ali ih je zatvorska policija našla u civilnoj odjeći u kafani prema Ustikolini. Onako pijane, lahko su ih uhvatili, jer oni i nisu htjeli bježati. Prohtjelo im se da se napiju sa Ustikoljanima, koji su poznati po pijančenju u kafanama pored Drine. Da se napiju, pa makar godinovali u samici. Gazda kafane donio im je odijelo, a kada su se napili i pare potrošili, telefonom je pozvao zatvor. Čim je ušla zatvorska policija, uperivši pištolje u njih, oni su ustali od stola, podigli ruke uvis i krenuli prema izlazu, a napolju ih je čekao zatvorski automobil. Gazda ih je ispratio kao da su to bili stalni gosti.

Zatvorska policija je drugu dvojicu uhvatila u šumi iznad Ćelovine. Zatvorski kerovi su ih lahko pronašli, jer zatvorenici nisu znali kuda da bježe kroz šumu. Kada su čuli kerove, popeli su se na najdeblji hrast i čekali...

Opet, jedan je pobjegao sa radilišta na brdo Kmur i danima se skrivao u šumi u pećini. Kada je ogladnio, izišao je iz pećine i od djece koja su čuvala ovce, tražio hljeba. Jedan od dječaka je otrčao kući, a vratio se sa šumarem... Tako je neslavno završio i ovaj bjegunac, kao i svi drugi koji su se sami dovijali...

Zatvor je i bio poznat po tome što zatvorenici nisu mogli pobjeći. Jedino su u tome uspijevali oni koji su imali jatake pa su ih ovi

sa dokumentima prebacivali preko granice. Ali, i takvi su se na prste mogli prebrojati. Oni su bili po krađi i pljački poznati u više zemalja i skrasili su se u fočanskom zatvoru. Takvi, kriminalci toga kalibra, i nisu se mogli zadržati u ovome zatvoru. Upravnik je čak iz Sarajeva dobivao naređenja o njihovom bjekstvu, pa je sve do u detalje dogovarano sa upravnikom i nekim ljudima u Opštini... Sada to više nije zatvor, nego logor za muslimane...

Logor je ograđen zidom visine pet metara, a po zidu je i žičana ograda visine jedan metar. I ne bi bilo zorli pentranje uza zid, niti bi bilo pogibeljno iskoračiti preko žičane ograde, da nije bilo karaula, prije za zatvorenike a sada za muslimane u logoru. Na pet mjesta se izdižu karaule, podignute čak šest metara iznad zida, a na svakoj od njih umjesto zidova bilo je staklo kroz koje se moglo sve osmatrati, od zatvora do šume u Ćelovini i do Željeznog mosta na Drini. Na svakoj od karaula bila su po četverica stražara, koji su gledali na četiri strane. Po noći bi na osmatračnicama stražari palili velike reflektore, koji su se mogli pomjerati pa su osvjetljavali ne samo logor, nego i sve prilaze k njemu od Ćelovine, grada i bolnice pa do Željeznog mosta.

Stojana je ovo podsjećalo na zatvore koje je gledao u američkim filmovima.

"Ko bi smio i pomisliti da pobjegne?"- pitao se Stojan. Pa ovaj logor je naslijedio sve ono što je nekad imao poznati zatvor u Jugoslaviji, od ovih zidina i reflektora pa sve do Burija i stražara. Ako je nešto i drukčije, onda je to što su u zatvoru nekad zajedno bili Srbi, Hrvati, muslimani, a sada su tu samo muslimani, dok ih Srbi čuvaju. Drukčije je i to što prije nije bilo klanja na Željeznom mostu, niti je bilo supe od kupusa bez kupusa, i što u kancelarijama nema više službenika, tamo su sada naoružani stražari. Sve drugo je zatvorsko.. .

Stražari su spavali u novom dijelu upravne zgrade, ali su obilazili samice i nadzirali svakog logoraša. Uzimali su im tranzistore i sveske i sve predmete koje su oni skrivali. Logoraši bi u toku dana odahnuli samo kada bi se straža smjenjivala, jer to je bio odmor za njih... Dok se straža smjenjivala, stražari bi sa karaula motrili na glavni ulaz logora, te na Željezni most i lijevu obalu Drine. Ništa ih nije moglo

zateći, a tek da neko zauzme logor, čak i kada bi neka vojska napala sa svih strana.

Više logora, iza kuća Ivanovića, srpske straže kontrolirale su prilaze mostu i glavnoj kapiji, a na brdu Ćelovina i na Dubu iznad logora bila je raspoređena jedna jedinica srpske vojske. Od logora do Ćelovine i Duba Srbi su pred ovaj ustanak noću radili i proširili su put, postavili topove. Tada su muslimani pomagali Srbima dok su proširivali put. Što su Srbima trebali topovi na ovome mjestu? Pa, ovim teškim oružjem mogli su gađati Željezni most i sve kuće na lijevoj obali Drine. Ako bi neka jedinica krenula s lijeve strane Drine preko mosta, Srbi bi brzo srušili most. Eto što su Srbi toliko držali do Ćelovine. Sa nje su mogli napadati i braniti se.

Srbi su se pripremali još dok su se bunili u "Fočatransu." To je bilo na proljeće devedesetih... Prvo su se pobunili, a onda su u Srbiju išli po oružje. U Orahovu su napravili bolnicu u koju su dovozili lijekove iz Srbije i iz fočanske bolnice. Svake subote i nedjelje Srbi su išli na strelište u Orahovu.

Već tada su čekali znak iz Sarajeva. Znakove iz Beograda dobivali su svaki dan, ali su čekali samo na jedan znak iz Sarajeva. Čak je iz Beograda u Foču došao i stručnjak za propagandu, koji je znao šta treba govoriti Srbima. Tada se pričalo kako u fočanskoj bolnici rade muslimanski doktori kojima Srbi ne smiju vjerovati. Čak su se čula i imena muslimanskih doktora kod kojih se Srbi ne smiju liječiti... Nije se vjerovalo ni muslimanima koji su bili direktori u nekom preduzeću, a pogotovo ako su radili u "Magliću." Išlo se na to da svi oni odu iz grada, kako Srbima ne bi smetali. U svim firmama smjenjivani su direktori, ako su bili muslimani, a dovođeni su Srbi. Viđeniji Srbi sastajali su se u fočanskom "Magliću" i slušali naređenja iz Beograda, ali se moralo čekati na znak iz Sarajeva...

Stojan je mogao klati muslimane kao Radoman pa bi svi o njemu pričali. Ušao bi u pjesme kao Neđo Radović. Ali, Srbima su od toga važnije bile njegove pare. Da je dao novac, rekli bi mu da je veliki Srbin.

"A šta je to veliki Srbin?" - pitao se Stojan. "Onaj ko se bori za Dušanovo carstvo ili onaj ko daje pare? Ja ne dam pare i zato nisam veliki Srbin. Evo me i u zatvoru..."

Nestaju granice između država, a Srbi hoće srednjovjekovnu državu. Stojanka veli da Srbi moraju prvo osloboditi svoju zemlju, pa tek onda u Evropu. Eto, treba poklati svoje komšije, uzeti njihovu zemlju, a onda u Evropu, tako misli Stojanka. Za Neđu klanja na mostovima nisu zločini; Srbi po njemu ne čine zločine, nego se oslobađaju od svojih komšija. Miralema u Papratnu su živog ispekli, pa ni to nije zločin. Prvo su ga objesili za noge, dok mu je glava visila iznad vatre, a ponapijani Srbi su kolali, pucali i pjevali ustaničke pjesme. Miralemovi jauci davali su im snagu i oni nisu prestajali pjjevati... Onako pijani, zaboravili su na Miralema i vatru. Napokon, popadali su po zemlji...

Sve ovo nije išlo u glavu Stojanu: da toliko zla treba činiti za Dušanovo carstvo. Je li se otako postaje veliki Srbin?

Ako bi muslimani napali logor, srpska vojska bi pritekla sa brda iznad logora i od hotela "Zelengora". Veliki broj pripadnika srpske vojske bio je i u Pilipovićima i Ustikolini. U nekadašnjem ženskom zatvoru Velečevo bila je komanda garnizona, a iznad samog grada, na Šištetu, Šukovcu i Gracu, jedinice srpske vojske čuvale su vojnu opremu.

"Jesu li se muslimani mogli braniti?" - pitao se Stojan. U većini sela oko grada živjeli su muslimani. Da su bili malo pametniji i hrabriji, mogli su još u vrijeme "Fočatransa" organizirati tajnu odbranu u selima, jer ona okružuju grad. Nema tih arkanovaca, niti vojnika iz Užičkog korpusa, koji bi ratovali po okolnim brdima da su muslimani naoružani. Zar Kunovo iz prošlog rata nije nauk muslimanima? Dvojica naoružanih muslimana oduprli su se u prošlom ratu četničkoj jedinici. A šta bi se desilo da je svako selo tada i danas bilo Kunovo?

Logoraši su bili u šest spavaonica koje su imale od dvije do četiri prostorije i trpezariju. U jednoj spavaonici bilo je sedamdeset a u velikim spavaonicama čak i po stotinu pedeset muslimana. Srbi su ih

dovodili iz okolnih sela pa su spavaonice bile prepune. U jednom danu doveli su dvadesetak muslimana, zarobljenih na Humu, Kosmanu, Mješajima, Vučevu, Zakmuru... Ali se broj logoraša noću smanjivao. Odvođeni su na put bez povratka...

Kada bi Stojan sa stražarima ušao u neku od spavaonica, svi muslimani su ustajali i povlačili se unazad, zbijajući se prema uglu. Nisu znali ko je Stojan, mislili su da mu trebaju za Željeznog mosta... Onako svi kost i koža, izgubljenih pogleda, Stojana su podsjećali na ljude koji, okovani lancima, za kaznu žive pod zemljom, u nekakvim prljavim i vlažnim podzemnim hodnicima...

Tako je Stojan upoznavao život u logoru za muslimane... On i svi Srbi u logoru mogli su šetati po krugu, ulaziti u spavaonice, ali nisu mogli razgovarati sa logorašima. Stojanu su stražari sve govorili, jer su znali da je bio na ratištu. Čuli su da je on Stojan Radović, unuk Neđe Radovića sa Čelebića, ali su znali da je Stojan ovdje zbog politike, pa su ga se i bojali...

Ovaj Radović bio je smiren i dostojanstven, govorio je razborito, samo onoliko koliko je trebalo, pa je za Srbe bio previše šutljiv. Stojana je čudilo da su zatočeni Srbi mogli ulaziti u spavaonice u kojima su bili muslimani i čak ih izbirati za Željeznog mosta... Nisu htjeli na ratište, a ovdje bi bili junaci.

Stojan se sjetio Rasima, sina Hamidovog. Kada je Stojan u selu Điđevo ušao u jednu kuću, vidio je Hamida, oca Rasimovog, s kojim je išao u školu. Tada mu je Hamid rekao da sačuva Rasima, sina njegovog. Stojan se sjetio da su tada Rasima odveli u ovaj logor za muslimane...

Hamid je ostao u kući koja je gorjela... To je bila prva Stojanova akcija... Zarobljene muslimane vodili su na most u Brodu... Tamo su ih čekali Radoman i Gojan.

XXV

Sa Burijem je ušao u najveću spavaonicu. U njoj su bila stotinu i pedeset tri muslimana. Svi su spavali na strunjačama, pokriveni dekama. Kada su ušli Stojan i Buri, svi su ustali sa strunjača i krenuli unatrag, zbijajući se prema uglu spavaonice. Čekali su da Buri izvadi spisak i čita njihova imena. A Buri je glasno upitao:

- Gdje je Rasim, sin Hamida travara iz Điđeva?

Sićušan logoraš, pokriven dekom, stojeći na jednoj strunjači, podigao je ruku:

- Ja sam...

- Hajde sa nama...

Rasim je krenuo za Burijem i Stojanom. Ušli su u sobu u kojoj je spavao Stojan.

Stojan je gledao u Rasima. Činilo mu se da ima šezdeset ljeta, a bio je Stojanovih godina. Obijelio. Iskrivljene kičme, kao da je čitav život vukao neki teret. Nije podizao glavu, niti skidao deku sa sebe. Mala glava sa oštrim nosom podsjećala je na Hamida. Nije ni vidio Stojana, škiljio je u patos sobe... Čekao je da ga Buri povede...

Šutjeli su dok Buri nije progovorio:

- Stojane, da ga Buri malo poravna...

- Nemoj.. .

- Što?

- Da ga pitam... Čuješ, Rasime, znaš li ti mene?

Rasim je polahko podigao glavu. Piljio je u Stojana... Šutio je, a onda progovorio:

- Ne znam. Ti si ovdje novi. Tako kažu u spavaonici.

- Ja sam Stojan, sin Jovana Radovića...

Rasim se trgnuo i zaškiljio u Stojana.

- Ti si Stojan? Zajedno smo išli u školu.... Zajedno učili...

- Davno sam otišao u Njemačku.

- Pa, šta ćeš ovamo?

- Zvali su me da dođem... A ovdje, bio sam u samici, sada su me iz samice pustili...

- Kako su ti Savka i sinovi? Čuo si za moga baba Hamida. Tvoji su ga zapalili u kući u Điđevu, a mene doveli u ovaj zatvor.

- Nisam čuo to za Hamida... U Čelebićima sam bio... Otkako sam došao u ovo Srbinje, živim u nekom snu... Nikako da se probudim i pomislim na Savku i sinove.

- Srbi svi žive u snu i ovo što rade je san. Ubijaju svoje komšije. Ovoliko krvi na mostovima ne može biti san.

- Šta kažeš? - zagalamio je Buri.

- Neka ga, Buri... - ustao je Stojan. - Odvedi ga u spavaonicu.

- Da ga ravnam?

- Nemoj ...

- Zašto?

- Nemoj ...

Ipak je Buri poveo Rasima u samicu, nije poslušao Stojana... S vrata je Stojan sve vidio...

"Eto, bilo bi bolje da ga nisam uzimao iz spavaonice" - mislio je Stojan.

Stojan te noći dugo nije zaspao. Slušao je krikove na Željeznom mostu.

Nisu se dobro čuli, jer Stojanova soba bila je na drugoj strani zgrade, daleko od mosta.. U jedno doba, krikovi su prestali. Koliko god se Stojan umirivao, ništa nije čuo...

"Da se meni to nije pričinilo?" - pitao se Stojan. "Ako mi se pričinilo, bolje bi mi bilo u samici... U samici mi se nije pričinjavalo. Oni u spavaonici su stvarni logoraši, a ja sam neko kome se oni pričinjavaju. Onaj kome se nešto pričinjava, ne postoji..."

Zaspao je pred zoru...

Nakon razgovora sa Rasimom i Stojan se našao u koloni za radilišta, s muslimanima. Svi stražari su okretali glavu od njega, a Buri se sklanjao... Prvih dana vođen je do skladišta gdje je utovarana zaplijenjena roba u kamione, a onda na popravljanje upravne zgrade, te skidanje crijepa sa Gimnazije. Prali su suđe, čistili stražarnice...

Stojan je bio u grupi sa Rasimom, koji se još više bješe pogurio i uškiljio u zemlju. "Živ je" - mislio je Stojan.

XXVI

Jovan i Stojanka nisu gasili svjetlo u sobi u kojoj je spavao Stojan, iako se srpski vojnici kod njih više nisu okupljali. S tim svjetlom stvarao se privid da srpski vojnici još dolaze kod Jovana i odlaze u akciju. Tako je htjela Stojanka...

I najmanje dijete znalo je da srpski vojnici s prvim mrakom navraćaju u Ristinu kuću, a da izdaleka zaobilaze Jovanovu. Nakon sjedeljke i razgovora, jedan po jedan, upadali bi s praga u noć. Drugi vojnici nekakvim stazama zorom su dolazili kod Riste i tako tiho pričali da Jovan i Stojanka ništa nisu mogli čuti. Po danu bi iz Srbinja dolazio i oficir Davidović. I on je zaobilazio kuću Jovanovu. Svi iz sela su je zaobilazili, čak žene i djeca, kao da je kuću napala opaka bolest. Oni stariji Čelebićani zaobilazili su ovu kuću nadaleko, sa druge strane voćnjaka, kako ih Jovan ne bi prepoznao, ako bi izašao pred kuću...

Sve se zapustilo: i kuća Jovanova, i guvno na kojem su bili polomljeni drveni stolovi, i okolo voćnjak Jovanov, i vrata na podrumu koja su lupala odškrinuta; više ih on nije držao pod katancem.

Jovan i Stojanka živjeli su sami i starjeli tegobno, svakim danom bliži zemlji, koliku su bol nosili. Šutjeli su i nisu se gledali. Od misli o Stojanu svaki su dan ohronjavale njihove duše. Njihova drhtuća tijela, sablasna, nisu se mogla smiriti u jednoj sobi, a među svijet nisu mogli...

Čim bi dan odmakao, Stojanka je palila svjetlo u Stojanovoj sobi, a Jovan bi nekim poslom išao u podrum pa bi se u hodniku sreli...

Tako su prolazili dani i dvoje starih ljudi živjeli su u boli koju nisu mogli zavarati, niti potisnuti u sebi, jer ona kad uroni duboko u dušu, kao hobotnica svojim pipcima začas odnese zdravlje. Misli su im bile uz Stojana i zaludu je bila osvijetljena soba i domaćinovo pospremanje nezaključanog podruma. Zato su starjeli nakon svake neprospavane noći i svakog nemimog dana. Svaki put kad bi se sreli, iako se nisu nikad pogledali, znali su to. To su oni nekim čulom osjećali, i zato nisu govorili jedno s drugim.

Stojana su u crkvi proglasili izdajnikom i u logoru je sa muslimanima a njihovu kuću Srbi obilaze kao kugu, što je za Radoviće najveća bruka koja im se mogla desiti. U Čelebićima se nije znalo zašto su Stojana proglasili izdajnikom. Mislilo se da neće da se bori sa Turcima, i neki su se ovome u potaji radovali, jer Jovana nisu voljeli zbog njegovog bogatstva.

U Čelebićima se, čak, pričalo da je Stojan oženjen - muslimankom. Tako, otkako je Stojan u zatvoru, u ovu kuću Srbi nisu dolazili i tjeskoba u duši zaustavljala je Jovanu i Stojanki krv pa nisu ni izlazili, postajali su sve usamljeniji. Sjedjeli bi ili ležali u odvojenim sobama i čekali da ih i duše njihove napuste.

Jedno jutro Stojanka nije ni ustajala i Jovan je krenuo da je probudi. Otvorio je vrata tiho, ušao na prstima, nagnuo se nad njenim krevetom i zovnuo:

- Stojanka...

Stojanka se probudila i iznad sebe ugledala Jovana... Uspravila se na drvenom krevetu i oslonila ramenom o zid. Onda je pogledala u Jovana:

- Šta je?

- Podne će, a ne ustaješ.

- Šta i da ustanem?

- Iziđi pred kuću.

- Što?

- Hodaj.. .

- Nije mi ni do čega, Jovane.

- Čuj, Stojanka... Ne možeš tako... Stojana će pustiti, to sam čuo.

- Od koga, kada niko s nama ne priča...

- Stojan nije izdajnik, znaš i sama.

- On je obrukao Radoviće.

- Nemoj tako, Stojanka. Ne pitaš ni kako mu je u zatvoru, samo govoriš o bruci... U logoru je zato što im nije dao pare. A što bi im i dao pare? - Sada bi ga slavili kao Radoviće prije njega.

- Pa ja sam onaj dan dočekao sve Srbe koji su došli, a oni su mi polomili voćnjak i prosuli rakiju koju nisu popili. I danas mi još i kuću obilaze...

- Samo da im je Stojan dao pare, i tebe bi slavili...

- Neka im nije dao pare.

- A što nije išao na onoga 'Amzu?

- Zna da ga po kazni šalju na 'Amzu. Da nije tako, išao bi...

Najednom Stojanka ušuti i spusti glavu na jastuk.

- Šta je, Stojanka?

- Čekaj.. .

Stojanka je teško disala.

- Šta je, Stojanka?

- Čekaj .. .

- Je li ti teško?

- Nije to.

- Nego?

- Sjetila sam se i prepala ako nam ne uspije.

- Šta?

- Otiđi u crkvu i kaži oficiru Davidoviću da će Stojan ići na 'Amzu.

- Šta ti je, Stojanka?! To Stojan može reći, ja ne mogu.

- Ako ti Davidović obeća da će Stojana pustiti iz logora, onda otiđi kod Stojana i sve mu ispričaj. Neka ide na toga 'Amzu. Tako ćemo se spasiti i mi i on.

- Stojan neće htjeti...

- Reci mu da nas on ubija pa neka neće... Otkako je u zatvoru ljudi nam obilaze kuću... Idi sada, hoću još da spavam...

Jovan se polahko odmakao od kreveta i krenuo prema vratima. Misli su mu se kovitlale. Stojanka je dobro mislila.

"Amza bi spasio sve nas ako to hoće Stojan" - govorio je Jovan u sebi. Foča je bila "slobodna" pa je po zapaljenim muslimanskim selima bilo toliko srpske vojske da je svu šumu mogla pretražiti i 'Amzu zarobiti bez ikakve opasnosti po njihova sina.

Jovan se s vrata okrenuo prema Stojanki:

- Čuj, ne moram ići u Srbinje. Oficir Davidović dolazi kod Rista pa ću mu tu reći za Stojana.

Od tada Jovan je izlazio na guvno, kako bi vidio Davidovića. Tek treći dan nakon razgovora sa ženom, negdje oko podne, vidio je oficira Davidovića kako izlazi iz džipa pred Ristinom kućom. Mahajući rukama potrčao je da ga preduhitri prije nego bi ušao u kuću. Davidović je naglo stao kad ga je vidio, mislio je šta da radi, a onda je krenuo prema njemu:

- Što mašeš, Jovane?

Jovan je zastao nekoliko metara ispred njega.. .

- Gospodine Davidoviću, moj sin Stojan bi otišao da uhvati onoga 'Amzu ako ćete ga pustiti iz zatvora.

- Neka to Stojan kaže upravniku zatvora... U logoru je branio nekog muslimana. Sve nas bruka. Ali, ako želi tražiti 'Amzu, pustićemo ga. Evo, to ti obećavam. Inače, sa Stojanom ili bez njega, mi idemo u šumu, pa neka vidi šta će... Ajde, vrati se sada kući.

Jovan se žurno vratio kući. Kada je ušao u sobu, Stojanka je opet ležala. Tih dana nije ustajala iz kreveta, ali je budna čekala Jovanov odgovor. Čim je Jovan ušao u kuću, pridigla se na laktove i oslonila o zid.

Jovan je s vrata zavikao:

- Stojanka, Davidović će ga osloboditi ako će ići na 'Amzu. Idem pravo u logor... Spavaj, a ja ću se još za dana vratiti...

XXVII

Krajem ljeta šumski potok je bistar i hladan, njegova voda teče i nikako da presuši i zastane između obala od lišća i satruhlih vlažnih grana. Uporno se provlači između zapletenih bukovih žila ili ih preskače i hrli niz neravnine, krepak kao da je tek potekao. Izjutra, svježa izvorska voda lahko budi i onoga ko nije mogao preko noći zaspati, pa mu se san prikrao tek pred svanuće i mehko ga uspavao kad su mrak i tišina bili jedno. Takav san je najljepši, on je kao onaj u jednogodišnjeg djeteta koji se bori s njihajućom ljuljačkom da ga ne bi uspavala, a onda se predaje utihlim igračkama. Takav san što mehko dođe prije svanuća samo hladna izvorska voda lahko izbistri. Lice iznenadi prirodna hladnoća i svježina, koja podsjeća na snriježne dane što dolaze. Sa osvježavajućom vodom izviru i misli o planinama gdje i nakon snježnih mećava izleti jato ptičica iz grma trnjine i gdje neočekivano iskoči jelen. Hladna voda vraća misli životu u prirodi, gdje se sve okreće.

Oko potoka sve je nenadno uzavrelo. Vjetar miluje vlažnost izvorsku na licima onih kojima je voda izbistrila misli, vraćajući ih životu u planini. Ipak, kao da ih je voda oklijevajuće budila iz snova i njihovi glasovi lepršali su k'o kad nadolaze skakavci. Stanovnici šume izranjali su iza mahovinom zastrtih stabala i spuštali se prema izvoru, još u sanjivom zanosu... I što ih se više primicalo izvoru, glasovi su postajali sve čujniji:

- Es-selamu alejkum! - Mir s vama!

- Ve alejkumus-selam ve rahmetullah. - Neka je i s vama mir i milost Allahova!

Saginjali su se jedan uz drugog i prali ruke, lice i noge dok je voda skakala preko žila. Rukama nisu doticali obale niti dno, kako se mulj ne bi pokrenuo i došao onima što uzimaju abdest dalje nizvodno. Kroz šumsko zelenilo koje se njihalo na povjetarcu, stidljivo je provirivalo sunce, a pod njegovim nesmiljenim zracima treptjele su kapi

rose na listovima... Tako su voda i sunce za jedne život a za druge smrt. Kao trava na suncu: čim padne kiša, žuti busen zadrhturi od iznenadnog života; sutradan sunčev žar opet se obruši na život i sve vrati na isto... U prirodi sve je u kretanju, pa tako i čovjekov život. Voda je zdrava kada teče iz planinskih vrleti ka moru, a bolesna kad zastane i postane baruština, od nje tada svi odlaze. Tako i ljudi kad neće rada i znanja postaju muljeviti, teško im je kao što se teško baruštini izbistriti, ako joj se ne otkopa da potekne.

- Vakat je - govorio je vitak mladić srednjeg rasta, više sebi nego da bi ga drugi čuli. U njemu su misli u posljednje vrijeme vrvjele kao mravi pa mu je san dolazio kasno. Onako vitak i izraženo oblikovan, sa snagom koju su u svakom trenutku odavali njegovi pokreti, bio je dostojanstven i smiren, ni sebi ni drugima preko mjere. Zbog te crte njegovog karaktera, a i mudrosti, svi koji su uzimali abdest željeli su da im govori, a oni da ga slušaju. Kao da je to određivala priroda a ne ljudi, što je bilo i dobro, jer na onome što bi određivali ljudi uvijek je ostajala sumnja u pravičnost.

Stajali su u redu za molitvu, okrenuti prema Meki, a ispred svih onaj vitki mladić, koji je vodio džemat. Podigavši ruke uvis, izgovorio je:

- Allahu ekber- Bog je najveći! - I nastavio: - Svjedočim da je Muhammed Božiji poslanik...

Zanos kakav su u sebi osjećali činio je njegov glas prijatnim i toplim, i svi su se takvi molili Jedinome. Grleni glasovi išli su u visinu, a katkad u daljinu, pa se nije moglo odgonetnuti je li glas nježan ili snažan, ili je i jedno i drugo u isti mah. Svi su u tom glasu osjećali iskrenost te se kao takav mogao i širiti, u njihovim srcima i u prirodi.

Bog je stvorio dušu i tijelo pa su i jednim i drugim Njemu služili. Svi skupa bili su jedno tijelo s pogledom prema Kabi, svetom Božijem hramu, i jedna duša, jer su njihove misli bile Njemu okrenute. Otuda ova ljepota u njihovom tijelu i duši kao i u onome glasu.

Stajali su bosi na ledini, a s rukama na pojasu, glave sagnute ka zemlji, nastanjeni tako u sebi, pa se činilo kao da je vrijeme stalo.

Nakon izgovorenih riječi "Bog je najveći", povijali su se govoreći tijelom o Njegovoj moći i milosti, a kada se nadu na zemlji, osjetili bi se tako malim i čim bi digli lica molili bi Ga da im oprosti grijehe te bi čelom skrušeno dodirivali zemlju i onda sjedjeli moleći se...

Svi oni bili su jedno tijelo i jedna duša, kod izvora vode u šumi. Na kraju bi polukružno okretali glavu lijevo i desno i u blagom okretu govorili:

- "Neka vam Bog podari mir i blagoslov."

Njih dvadeset i sedam polahko su ustajali i pružali jedni drugima ruke. Toliko ih je zbližila zajednička molitva da se na kraju jedva čulo ponovno:

- Es-selamu alejkum!

- Ve alejkumus-selam ve rahmetullah!

I opet su se sjatili uz izvor. Ovaj put prali su ruke od zemlje i umivali se, a onda prali i noge od stajanja na tlu te navlačili čarape i obuvali vojničke čizme... Nisu hitili. Šutjeli su i kao po dogovoru zašli dublje u šumu, došli na jednu čistinu između bukovih stabala na kojoj se nalazila kuća od tesane bukovine spojene stolarskim čvorovima, tako da je kuća sama sebe držala. Bukova brvnara doimala se čvrstinom i umijećem kojim su trupci uvezani bez klanfi i eksera. Kao da je i ova brvnara, s njima koji su u njoj živjeli, dio prirode. Drveni krov pokriven lepenkom bio je strm pa kuća nije mogla prokisnuti, a okolo su bili iskopani jarkovi... Samo je unutra kuća još odisala vlagom usječenih stabala, jer trebala je i godina da se grada isuši...

- Hamza, šta ćemo raditi? - živahno je upitao Avdo Šubo, iako je vidio gdje su ostali krenuli.

- Što i svaki dan...

Deset automatskih pušaka naslanjale su se jedna na drugu ukoso, cijevi spletenih tako da nisu mogle pasti. Pored, nalazila su se dva puškomitraljeza, ruski tepsijaši.

- Avdo, tvoj je mitraljez. Kakva je rosa, mogla bi mu cijev zahrđati...

- Hoću da ti kažem, Hamza... Eto, do prije sedam dana imali smo samo šest običnih pušaka, a sada imamo automate i puškomitraljeze. Kada smo barikadom zaustavili onaj kamion prema Miljevini, svi su pobjegli i sve nam ostavili. Bez borbe smo došli do oružja. U kući imamo još osamdeset i osam automatskih pušaka i još dva puškomitraljeza, a nas je dvadeset i sedam. Da je nas koliko je oružja, gdje bi nam bio kraj?... No, kako smo se naoružali nigdje ne idemo...

- Neka, Avdo, čekaju te...

Uljem su podmazivali a krpom čistili oružje koje je bilo složeno ukrug... Radili su ništa ne govoreći, navikli na tihi život u dubokoj šumi...

Činilo se da je kuća omalehna, ali njima i nije trebala veća. Od greda bili su napravili klupe koje su prekrili dekama i na njima su spavali, a uzduž, između tih njihovih kreveta, bili su pričvrstili široku gredu za kojom su jeli. O klinovima su visile puške i puškomitraljezi a na patosu, ukraj prostorije, bili su naslagani sanduci s municijom.

Na četiri strane, stotinu metara iznad i ispod kuće, na najvišim bukvama bile su istaknute drvene stražare na kojima su se smjenjivali svakih osam sati, a da ih na to Hainza nije ni podsjećao. Dvojica u maskirnim uniformama čuvali su nekoliko krava na jednoj goleti, još dublje u šumi, dok su drugi tražili hranu po izgorjelim i porušenim kućama podno planine.

Život je tekao noću s tišinom u srcu i mrakom oko kuće a danju sa živošću i s molitvom na usnama upućenom Njemu. Jedno tijelo s jednim ciljem, baš kao i onaj bujni izvor hladne vode koji je u huku narastao u potok i prije sabaha bistrio njihove misli a onda hitao kikoćući se pun života.

Hamza je ponekad išao do stražarskih mjesta, ne da bi ih nadgledao već da bi hodao šumskim putovima koji su dolazili sa svih

strana. Već sedam dana živjeli su ovim tihim životom i to ga je brinulo: njih je malo i nisu se mogli boriti sa srpskom brojnom vojskom. Prije su imali samo šest pušaka a sada su imali mitraljeze, automatske puške i mnogo sanduka municije, ali opet nisu išli u borbu. Dosad su se vješto borili sa srpskim vojnicima, koje su zasretali nakon što bi oni zapalili neko selo i iznenadili bi ih, ali to i nije bila borba, jer bi srpski vojnici bježali pucajući...

Borci su vjerovali Hamzi koji je govorio da srpske vojnike treba iznenaditi, onda nije važno koliko ko ima vojnika i oružja. Iznenađenje je bilo i najjače oružje Hamzino: privukli bi se, puzeći, srpskim vojnicima a onda bi Hamza zatražio da se predaju, no mali broj njih bi se predavao, mnogi bi u strahu bježali. One koji bi se predali Hamza je, oduzevši im oružje, puštao a da ih nije ništa ni pitao...

XXVIII

Stojan se bio vratio s radilišta kada je u njegovu sobu upao Buri, koji je bahato otvorio vrata i nadmeno, gledajući uvis u stropni prozor, rekao:

- Nemoj se raspremati, otac te čeka pred kapijom.

Stojanu je krv prostrujala venama. Ljutila ga je ova Burijeva posjeta, ali ga je smirivala vijest o Jovanu.

Buri je pogledom bježao od Stojana...

- Otkako ti premlati onoga Rasima, i ja sam postao logoraš - reče Stojan. - I na radilište me vodiš.

- Pusti toga Turčina, čeka te otac.

Stojan je u radnom odijelu hitio niza stepenice i duž hodnika, te put kapije. Prije kapije dočekao ga je dežurni stražar i otvorio vrata pomoćne prostorije. Na klupi je sjedio Jovan, pogrbljen i ostario, i nekako izgubljeno gledao preda se, nije čak ni čuo kada su se vrata otvorila. Vidjevši ga ovakvog, Stojan kao da se probudi iz nekog sna... Progovori:

- Moj Jovan...

Jovan se jedva uspravio u klupi i oslanjajući se rukama o naslon lagahno ustao... Najzad izgovori:

- Stojane...

Stražar ih je prekinuo:

- Požurite, imate dvadeset minuta.

Otkako zna za sebe, Stojan je prvi put zagrlio oca Jovana. Kada su sjeli na klupu, Jovan se zagledao u sina: onako visok i stasit, zagasito crne kose, visoka čela i dugih ruku, i u logoru je bio ljepši od Jovana iz najmlađih dana. Samo što to više nije bio onaj Stojan odnjegovanog lica

i nježnih ruku, kao kada je došao u Čelebiće, već neki drugi, grublji, onaj što je ratovao a sada povazdan radi na gradilištu.

- Jovane, nemamo vremena, kaži...

- Čuj, Stojane... Tvoj zatvor nas ubija, ostarjeli smo preko noći... Stojanka je ostala u krevetu, više ni po kući ne hodi... Niko nam ne dolazi...

- A dolazili su kada si im trebao... Ja sam palio muslimanska sela, ali kada sam odbio dati pare, evo me u logoru. Sada sam još izdajnik.

- Sve ja to znam. Ali, ovo ne valja ni za tebe ni za nas... Čuj, Stojanka hoće da ti ideš na onoga 'Amzu. Ja sam pit'o oficira Davidovića, on kaže da će te pustiti iz logora ako hoćeš u šumu. Srpski vojnici idu na Goražde a oni koji ostaju, pripremaju se za 'Amzu... Stojane, kreni na toga 'Amzu, njih je malo a nas puno. Tako će biti najbolje i za tebe, i za Stojanku i mene.

- Nisam htio ići na 'Amzu po kazni, ti to znaš... Ali, sada nema druge. I meni je ovdje teško, stražari okreću glavu od mene, odvodeći me i nedjeljom na gradilište... Šta kaže Davidović, kome da odem?

- Upravniku logora.

- Dobro.

XXIX

U jednoj borbi Hamzini ljudi zarobiše srpskog vojnika koji je mobiliziran u Beogradu pa poslat u Foču sa dobrovoljcima. Svi srpski vojnici su pobjegli kad ih je Hamza pozvao na predaju, a on je čekao uzdignutih ruku. Mogao je i on pobjeći, ali je čekao... Hamza je rekao da ga razoružaju ali da mu ne vežu ruke, a njega je pozvao da u koloni krene s njima. Zarobljenik je klimnuo glavom i ni riječi nije izgovorio dok su ga vodili u dubinu šume prema brvnari. Disao je teško, što od straha što od zadihe koja mu je uzimala snagu... Visok i mršav, jedva je lomatao krakatim nogama pa se znalo da se nije bavio sportom a takvima se lakše nositi sa svojom usamljenošću negoli sa svime okolo. Zarobljenik je bio već u godinama, nije imao kose, a sastrane vidjeli su se bijeli solufi. Imao je malo više od trideset godina, a kada bi ga neki vidjeli ovakvog i kako hoda, mislili bi da ima više od pedeset. Najlakše se prevariti u usamljenom čovjeku...

Kada su došli do onoga potoka, on je kleknuo na koljena da se napije, dok su ga Hamza i njegovi borci čekali...

Naglo je ustao, kao da se trznuo iz razmišljanja, i okrenuo se prema Hamzi, govoreći:

- Ja nisam Srbin. Zovem se Vejsil Sudić, samo živim u Srbiji. Tamo su moji roditelji doselili iz Travnika. Moj otac je oficir pa su ga prebacili u Beograd na službu. Ljudi u civilu su me pokupili iz jednog restorana i odveli u kasarnu, gdje su mi promijenili dokumenta, dali mi neka pod srpskim imenom. Rekli su mi da će mi čuvati porodicu. I rekli su da će mi vratiti dokumenta kada "oslobodimo" Foču.

Svi su borci pogledali u Hamzu, na čijem licu se nije vidjelo da ga je zarobljenik iznenadio. Hamza je polahko upitao:

- Nisi Srbin? Kako da ti vjerujemo?

- U Travniku sam rođen i tamo sam osunećen.

Hamza se pogledao sa borcima koji su stajali u polukrugu oko njih dvojice a onda se obratio Avdi i Zahiru:

- Vas dvojica, odvedite ga i provjerite. Ostali nacijepajte i donesite drva.

Onda je Hamza pogledao u nebo, rekavši:

- Ova noć bit će hladna, da znate...

Avdo i Zahir poveli su zarobljenika u šumu iznad brvnare, a Hamza se nagnuo nad potok i počeo umivati. Vjetar je pirkao po njegovom mokrom licu i Hamza je od toga osjećao prijatnu svježinu pa je to godilo miru njegovom. Tek što se umio, gore u šumi začuo se smijeh i Avdin glas:

- Hamza, istina je!

Avdo i Zahir hitili su nizbrdicom a zarobljenik se krakato spuštao za njima, pri čemu se nije ni nasmijao, kao da se nije govorilo o njemu...

Oko Hamze okupili su se i drugi borci...

Hamza je raširio obje ruke:

- Brate, da te selamim i zagrlim...

Vejsila su grlili i drugi borci, a onda se on opet okrenuo Hamzi, kao da se sve njemu vraćalo. S nevjericom je žmirkao u ovoga mladića vitkog stasa, a nevisoka rasta, kome su na usnama lebdjeli dostojanstvenost i ozbiljnost i koji zainteresirano očekivaše nešto od gosta. Hamza je pojavom odavao sigurnost i smirenost, kao neko ko vjeruje u svoj instinkt. Vejsil ga je zamišljeno gledao, dok su drugi šutjeli, a onda je progovorio:

- Ti si Hamza?

- Jesam - odgovorio je Hamza kratko, gledajući u njega.

Vejsil se onda podbočio na jednu ruku, sagnut, ali je ostao podignute glave:

- Tebe se srpski vojnici boje, a ti si tako mlad i blag...

- Što me se boje?

- Udaraš na njih iznenada, nikad ne znaju kad ćeš se privući... I sami sebe prepadaju tvojim imenom... Jednom su se srpski vojnici iz dvije jedinice navečer sreli na putu, nedaleko od šume, pa su i jedni i drugi mislili da su naletjeli na tebe i tvoje ljude. Od straha su pucali jedni u druge i razbježali se na dvije strane. Šesterica ih je, što na jednoj što na drugoj strani, ostalo mrtvih. Od tada Srbi mnogo pričaju o tebi i sve što im se dogodi Hamzi pripisuju.

- Znam, oni se boje našeg otpora...

- Jednom su četrdeseterica srpskih vojnika poginula kod Miljevine, pa otada niko ne smije više u akcije.

- Nego da ja tebe pitam. Dok su drugi bježali, ti si nas čekao podignutih ruku, a mogao si pobjeći...

- Htio sam vama da se predam.

- Da ne budeš više sa Srbima?

- Musliman sam, a moram paliti muslimanske kuće i ubijati muslimane.

- Samo je to razlog?

- Nije samo to...

- Nego?

- Već je deset dana kako je oficir Davidović skupio dvije stotine srpskih vojnika da vas likvidiraju...

Nastala je tišina, takva da se čuo samo žubor vode od izvora i potoka.

- I?

- Već su pretražili svu šumu na Kmuru. Išli su frontalno sa dvije strane. Naoružani su novim ruskim automatima za borbu u šumi. Imaju dvije "nitroglicerinke" kojim sve pred sobom pale...

Najviše zbog toga sam se predao, da bih vas na to upozorio...

- A što bismo se mi krili na Kmuru?

- To je bila vježba. Znaju oni gdje se vi krijete.

- Otkud?

- Veliki broj seljaka šalju u šumu. Ako iko zna gdje se krijete, onda je to oficir Davidović.

- I šta ćeš sada? Ako hoćeš, ti se možeš vratiti. Moji će ti pokazati put.

- Neću natrag. Hoću s vama.

- E pa hajde, onda, da ti pokažemo našu kuću...

Avdo, Zahir i drugi borci uveli su Vejsila u brvnaru i pokazali mu na dugu klupu gdje će spavati. Vejsil se iznenadio kada je vidio koliko je unutra prostora, i svidjela mu se peć koju su borci napravili od kazana, ali najviše se obradovao kada je ugledao oružje o klinovima i sanduke s municijom.

- Ovo vam je važnije od života - govorio je.

Vejsil je s borcima obilazio drvene stražare koje su bile visoko, na najvišim bukvama. Oponašajući cvrkut ptica, stražari su se smjenjivali po dvojica. Oni koji su silazili s bukvi iznenadili su se kada su vidjeli Vejsila, ali su usput sve saznali. Vejsila je čudila lahkoća s kojom su se kretali po ovim neravnim šumskim stazama između stabala, a njih to što se on brzo zadihao.. .

Za dva sata obišli su u jednom velikom krugu sve četiri stražare, ali Vejsila nije brinuo umor... I pitao je stražare:

- Možete li vi primijetiti srpske vojnike prije nego li uđu u šumu?

- To ne možemo, ali ih možemo osjetiti na stotinjak metara od stražare. Brzo bismo sišli s bukvi i otrčali našima...

Vejsil ovim nije bio zadovoljan.

Čim su se vratili Vejsil je otišao Hamzi, koji je sam sjedio na panju kod izvora.

- Čuješ, Hamza, stražarska mjesta moraju biti na rubovima šume...

Hamza je gledao u vodu, ni glavu nije okrenuo.

- Znam, Vejsile. Osim stražara, bit će i sedam izviđača. Sutra ćemo o tome, evo akšam...

Nakon namaza okupili su se u brvnari u kojoj je škiljila stara petrolejska lampa okačena o krovnu gredu, koja se malo njihala pa je njena svjetlost šarala sjenama po oružju o klinovima, postajući sad jača sad slabija, kao da se igrala u ovoj večernjoj tišini. Borci su šutjeli pognute glave a Hamza je posmatrao tu igru svjetlosti i pogledavao na ulazna vrata.

Nakon svih, ušli su Avdo i Vejsil i sjeli na klupu do vrata. Avdo je pružio jedan zgužvani papir prema Hamzi:

- Hamza, ovo mi je pokazao Vejsil.

- A šta je ovo, Vejsile?

- Jedno pismo koje smo dobili kada smo krenuli iz Srbije.

- I šta piše?

- Da pročitam...

- Hajde.

Avdo je skinuo lampu sa krovne grede i stavio je na klupu pored Vejsila, a on je počeo:

"Možda tebi ovi ciljevi izgledaju teški i neostvarljivi. Setite se slavne borbe za oslobođenje pod vodstvom velikog Karađordija, Srbija je bila puna Turaka. U Beogradu i ostalim srpskim varošima stršile su muslimanske munare, a pored džamija su Turci vršili svoja smrdljiva pranja, kao sada u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prođite danas kroz Srbiju. Nećete nigdje naći niti jednog Turčina, nećete naći čak ni

njihova groba, ni jednog šiljka, jer svesni srpski narod još odavno je zbrisao sa lica zemlje svoje vekovne neprijatelje. To je dokaz i najbolje jemstvo da ćemo uspeti i u ovoj današnjoj borbi i da ćemo istrebiti Turke iz svih preostalih krajeva. Ni jedan musliman neće među nama ostati."

- Eto, pročitao sam - reče Vejsil.

Avdo je ponovo okačio lampu.

Svi su šutjeli i čekali Hamzu, a on se nekako dostojanstveno nasmiješi i upita:

- Vejsile, ti si to dobio u kasarni u Srbiji?

- Tamo su za svakoga kopirali.

- Znaš li od kog je taj tekst?

- Ne znam.

- To je dio iz pisma koje je Draža Mihailović poslao Golubu Mitroviću, jednom od svojih komandanata. To dijele srpskim vojnicima kako bi ih ohrabrili da ni u Bosni više ne bude nijednog mezara niti nišana. Opet, drugima daju dijelove "Gorskog vijenca." Ranije Karađorđije, a sada Srbe od muslimana oslobada Karadžić.

Vejsila je iznenadilo ovo što je čuo, a još više znanje Hamzino, i kako je on to jednostavno rekao, pa nije mogao a da ne pita:

- Bogati, Hamza, najmlađi si ovdje, od mene mladi možda i petnaest godina, otkuda ti toliko znanje, i kako znaš ko je pisao ovo pismo?... Evo, da vam otkrijem, i ja sam kao i moj otac završio vojnu akademiju, bio sam najbolji akademac...

- I ne radiš u vojsci?

- Ne mogu bez komocije, a tamo su disciplina i fiskultura... Zaposlio sam se sa gimnazijom u jednoj trgovačkoj firmi... Hoću, Hamza, da ti kažem kako ja ovo što ti govoriš ne znam...

Hamza mu je smireno odgovorio:

- Moj Vejsile, mi sve znamo samo o sebi ništa ne znamo. O historiji muslimana i njihovoj kulturi i religiji baš ništa ne znamo. Ništa ne znamo ni o historiji pravoslavaca, njihovoj kulturi i religiji... Ovo dvoje je isprepletano pa za svoje dobro trebamo znati ne samo jedno, već oboje. Srbi znaju i jedno i drugo, a muslimani ne znaju ni svoje ni njihovo... Mene je babo tjerao pa sam godinama o ovome čitao u knjigama.

- Hiljade nas je krenulo iz Srbije na Bosnu...

- Vidite da i sam Draža podsjeća kako su ranije u Beogradu stršile munare... Na stotine hiljada muslimana, veli, bilo je preplavilo otadžbinu. A prođite danas kroz Srbiju, nećete naći niti jednog Turčina. Ovakva pisma bi da piše i Karadžić, kako je nekada u Bosni bilo Turaka a sada ih nema... Da vam ovo pojasnim. Srbi imaju nacionalne programe u kojim nema mjesta za muslimane i sve one koji nisu Srbi i oni te programe postepeno ostvaruju. Već 1844. krenuli su sa "Načertanijem", pa nastavili sa "Homogenom Srbijom" a onda je uslijedio "Memorandum" 1986. godine. Svaki program odnio je stotine hiljada života muslimana... Srbi hoće sada od Jugoslavije da naprave veliku Srbiju u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srijema i Bačke. Onda bi poklali muslimane u Sandžaku... Ovaj naš život prividno je naš, jer planirano je da nestanemo. Zato nam drugi određuju ko smo, kako se zovemo, kojim jezikom govorimo.

Svi su usplahireno zurili u Hamzu. I ranije on je pričao o ustancima Srba protiv muslimana, koje oni zovu Turci, ali nije ovako da mu je baš svaka riječ imala težinu, pa su u njega gledali zabezeknuti. Nije im bilo jasno kako sve ovo Hamza govori s takvim mirom kao da se ne radi o njima... Sve ih je ovo bihuzurilo, ali nisu znali kako i šta dalje da pitaju. Tek od vrata začuo se nečiji glas:

- Hamza, ti kažeš da ćemo mi nestati?... Hamza je pogledao tamo:

- Pričam vam o nama muslimanima i onome što su nam planirali Srbi. I vaši djedovi su vam pričali kako su nas Srbi klali u prošlom ratu na Željeznom mostu, a ja sam čitao u knjigama o tome kako su nas i

prije klali i ubijali. To se zove genocid i cilj je da nas nema, kako je i planirano u onim nacionalnim programima, koji se ostvaruju. Pismo koje nam je Vejsil pročitao o tome govori, ostali su muslimani još u Bosni i Sandžaku. Ovo se danas nama događa nakon onoga "Memoranduma" što su ga napisali srpski profesori....

Zahir, koji je stajao kod vrata, nije mogao a da opet ne upita:

- Kakvi su Srbi ljudi?

- Vidjeli ste i sami. Odrasli smo s njima, dijelili dobro i zlo, a onda su oni ušli u naše kuće da nam kolju djecu. Kako se to Srbi promijene preko noći? Njihova crkva, njihovi akademici i oni koji su na vlasti čine sve da nacionalistička mržnja Njegoševa i Andrićeva postane i masovna, opća mržnja srpskoga naroda prema muslimanima, pa i djeca u školi moraju znati napamet poneki dio "Gorskog vijenca." Kada dođe vrijeme, komšije se okrenu protiv nas, iako smo im dobra činili. Srbi godinama žive u dobru sa svojim komšijama, ali su istodobno i sa svojim mitovima, i sa izmišljenom svojom historijom koju prenose guslama. Zapamtite, sve je ovo u onim programima, čak i to da se lijepo živi sa muslimanima, kako bi ih dobro upoznali, pa da se dignu protiv njih kada to zatraže srpske vođe.

- A muslimani? - opet će Zahir.

- Mi se vijugamo još od "Načertanija", trpeći, i sve boli prebolimo, a kada one prođu, mi sve zaboravimo. Kao u šumskom gazdinstvu kad inžinjeri planiraju sječu tamo gdje šume ima a da se ne remeti gazdinstvo, pa su na to navikli i šuma i inžinjeri... I nakon svake boli mi vjerujemo komšijama, i otkrivamo im svoju dušu...

XXX

U baraci se čuo samo glas Hamzin. Svaka je riječ njegova pogađala i svi u brvnari su slušali ono što su ispotiha osjećali, ali im o tome niko dosad nije govorio. Ona svjetlost sa okačene lampe još je titrala, igrajući se po brvnari...

Muk. Svi su šutjeli, a onda je Vejsil glasnije upitao:

- Dobro, Hamza, znači li to da ćemo i mi biti poklani? Srbi, dakle, imaju plan koji ostvaruju, a i mi smo u tome planu. Mogu li se muslimani oduprijeti tim programima? Evo, nas će ovih dana sigurno napasti dvije stotine srpskih vojnika. Možemo li se mi njima oduprijeti? I šta mogu učiniti muslimani? Osim da vijugamo od sječe do sječe...

- Neka si to pitao, Vejsile. Pitao si hoćemo li mi ovdje biti poklani. Nećemo! Zašto? Bili bismo da smo ostali u kućama i predali oružje. Svaki od nas se oružjem branio i pucao u Srbe, pa se oni sada nas boje. Oni znaju da ću ja njih puškom dočekati i da im se neću predati. Zato me se boje i straše jedni druge. Mi smo pobjegli iz njihovoga plana, jer nismo sagnuli glave pred nožem. Zato nas Srbi neće poklati... Neka dođe tih dvije stotine srpskih vojnika. Nećemo bježati, nego ćemo ih prvi napasti. Kada zlo dolazi, ne treba ga čekati već dočekati... Kada je mekanska vojska išla na Bedr, Muhammed, alejhis-selam, s tri puta manje boraca krenuo im je u susret i pobijedio... Muslimani se ne smiju navikavati na klanje. Oni moraju živote svoje braniti puškom, a ne ići u koloni na most. Svi do jednog moraju braniti zemlju na kojoj žive, a ne da bježe pa da im je drugi brane. Šta misliš da su muslimani oko svih sela u kojim su živjeli iskopali rovove? I da je bila jedna komanda? Niti jedan Srbin ne bi smio ući ni u jedno selo. Ovim mojima sam pričao kako su dvojica muslimana sa dvije obične puške danima branili selo Kunovo od četnika u prošlom ratu. I ostali su živi... Ne smijemo pristajati na genocid. Oni koji su pobjegli ispod srpskog noža, moraju o tome pričati svugdje u svijetu, da se zna pa da i svjetski političari osude klanja... Da svijet sudi Srbima... A mi moramo braniti naše živote i samo tako ćemo odbraniti Bosnu. Zato muslimani

kao braća moraju razgovarati o tome kako da se zajedno brane, a ne da se kriju jedni od drugih... Život se sastoji i od sjećanja, a mi zaboravljamo šta nam se dosad događalo... Sjetite se ovoga pisma što je pročitao Vejsil. Nekad je bilo džamija u Srbiji, ali ih je Karađorđije zapalio. Ostale su još u Bosni i njih sada pale Milošević i Karadžić....

- A što Srbi nose vuku zaklanu ovcu u šumu?

- Prema pričama iz prošlosti, vuku pripada ovca, jer ona je njegova žrtva. Vuk je krvožedan, on u toru kolje ovce i pije krv. Kolje izreda ovce u toru pa, sit krvi, meso i ne dira. Ovce su uznemirene, ali u toru nemaju kuda pa samo čekaju svoga dželata... No, i da nisu ograđene, one bi jednako čekale vuka. Zato što vuka ovce sve do jedne čekaju, Srbi kažu da vuku i pripada ovca, kao njegova žrtva. I znajte, u ovakvim vremenima Srbi se sjećaju starih običaja. Upitajte se što će sada Srbima vuk i ovce... Nego, vi biste mene slušali do sabaha, a vrijeme je za jaciju. Ponesite lampu do izvora i neka nam Allah dade miran san da odmorni ustanemo...

- Amin!

XXXI

Ništa teže ni gore ne može se desiti putniku ujesen nego kada mu kosti čuva kiša, a prsa vjetar sa Maglića, i još kada mora stići u selo pod ovom planinom prije mraka. Ako je bila velika kiša i puhao jak vjetar, nijednom putniku ne bi palo na pamet da zaustavlja kamion koji je prevozio šumsku građu, jer tada ovom teškom grdosijom nije upravljao šofer nego blatne dubodoline koje se nisu mogle mimoići, a bilo je kamenih gromada i starih bukvi sa spletovima žila, koje je mutna voda dogonila niza stranu na put i one su mogle lahko saplesti mašinu i razbaštiniti. Bilo je dana kada se na putu sve pretvaralo u vrtlog i ništa se nije vidjelo pa bi šofer i saputnici sjedjeli u kabini i čekali da kiša i vjetar protjeraju svoje, a to je nekada trajalo do mraka i nisu mogli ni naprijed ni nazad. I ta noć u kabini bila bi za njih noć tihog straha, jer su bili sami i osjećali da ih sve napada a ne vide ništa, pa bi zgrčeni čekali. Vjetar bi snagom svojom ljuljao i čupao drveće koje je sa škripom udaralo po karoseriji i kabini, ali nije mogao posegnuti za kamionom: šumska građa bila je teška i obla pa mu je slabila snagu. No, duboko u šumi, uz graju koja se približavala i odlazila, čulo se lomljenje grana i krici uplašenih životinja. Po zemlji su se čuli hučni vrtlozi a hladnoća je i u kabini prodirala u kosti... Takvo je nevrijeme s jeseni dočekivalo putnike.

"Nastupa vrijeme kada će jesen žutiti i goliti šumu, a to je nama gore od vjetra i kiše", mislio je Hamza dok je s Vejsilom hodao rubom Velike poljane, travnatog pašnjaka pokraj šume, gdje više niko ne dolazi, i samo je zima mogla doći. Hamzi ove misli nisu davale mira. Kao da inu je neko šaputao da će ga srpska vojska tražiti u šumama Maglića, to je slutio svojom dušom, ali nije mogao odgonetnuti otkuda će doći.

"Još je rano za vrtložne vjetrove i olujne kiše i najlakše im je doći kamionima do Velike poljane, iako je to dug i okolišan put. Najvjerovatnije će doći blizu šume, pa bi nakon postrojavanja i dogovora krenuli frontalno. Zašli bi duboko u šumu, a sprijeda bi ih

čuvala stabla. Ali se boje naših diverzanata, neće krenuti kamionima, nego će uzeti vodiča da ih dovede u koloni šumskim putovima", razmišljao je Hamza.

Iz misli ga je prenuo glas Vejsilov, koji je pokazivao na brdo ispod poljane uz koje se peo šumski put, prvo se obavijajući uvis oko brda a onda se odvajajući naglo prema njima:

- Hamza, znam šta misliš. Oni su sigurni u sebe. Poznato im je da nemamo protivoklopno oružje da gađamo njihove kamione... Krenut će po noći, prije Velike poljane ugasit će svjetla kako ih naši izvidači ne bi ugledali. Postrojit će se prije svanuća, kako bi što ranije ušli u šumu.

- A ukoliko pođu prečicom?

- Davidović je stari oficir. Ako vas je neki srpski seljak otkrio pa zna gdje se nalaze brvnara i stražarska mjesta, onda će mu Davidović narediti da ih povede šumskim putovima kako bi nam došli iza leđa... Ali, mi smo duboko u šumi, gdje ljudi ne zalaze. Nakon vaših borbi, srpski seljaci su vidjeti kamo ste okrenuli a više im i ne treba. Eto, znaju u kojoj planini se krijemo i za Davidivića to je dovoljno... Još je u meni onog oficirskog instinkta...

Dok je Vejsil govorio, Hamza je pogledom dosezao vrhove Maglića a onda je spuštao pogled ka zmijugavom putu, govoreći:

- Bit će to ludost ako krenu kamionima. Naši stražari napravit će stražare na bukvama do samog puta pa će ih i vidjeti i čuti.

- Poslušaj me, Hamza. Iskopat ćemo rovove na rubu šume i u polukrugu ćemo držati Veliku poljanu, a Avdo i Zahir neka postave mitraljeze na krajevima pa ćemo imati unakrsnu mitraljesku vatru, dok će ostali popuniti sredinu. Neka izvidači ispod nas, na onim bregovima do ceste, naprave stražarska mjesta. Sve to treba odmah uraditi...

Oblaci su se gomilali iznad vrhova Maglića i tamnili dan kada su njih dvojica krenuli prema šumi.

"Samo da ne bude kiše i vjetra", u srcu se Allahu molio Hamza.

XXXII

Da je neko u mukloj noći zavirio kroz prozor osvijetljene kuće Radovića, vidio bi ostarjele Stojanku i Jovana kako se šapćući naginju nad krevet u kojem je dubokim snom spavao njihov sin Stojan. Gledali su ga izbliza, a i to im je bilo malo pa su se još više saginjali da im se ne bi otelo šta očima. Jovan je za rame pridržavao Stojanku, a ona tiho govorila Jovanu ponešto. Onda bi se polahko uspravili i krenuli prema vratima, a čim bi Jovan otvorio sobna vrata, Stojanka bi okrenula natrag prema Stojanu...

Stojan je kasno te noći došao iz logora, ali dvoje starih su ga čekali. Jovan se bio uzvrtio, radio ponešto oko kuće, iako je noć, pa izlazio do podruma i palio svjetlo, onda hodao prema guvnu, samo da ne gleda muku Stojankinu dok čeka Stojana - ona mu nije vjerovala da će im sin doći. I baš dok se on u mraku naginjao nad Stojankom u krevetu a da ga ona nije vidjela, vrata njihove sobe su se otvorila. Ušao je Stojan, onako visok, u maskirnoj uniformi... Stojanka je zurila u bjelinu plafona, jer nije čula da su se vrata otvorila, a Jovan se okrenuo:

- Sine!

- Jovane i Stojanka, moji... - jedva je prošaptao.

Dok se Stojanka odupirala na krevetu laktovima, naslanjajući se ramenom na zid, Stojan je prišao, nagnuo se i grleći oboje dugačkim rukama, tiho zaplakao. Stojanka se uspravila, pružala ruke prema Stojanu, a on je plakao kad ju je vidio onako ishlapjelu i s bezumnim pogledom koji je sve govorio.

I Jovan je jecao...

A onda je Stojanka upitala:

- Ideš li na 'Amzu?

- Idem - jedva je odgovorio Stojan.

- Moj Radović - prošapta Stojanka.

Stojan je zadrhtao. Stojanka ne pita kako mu je bilo u logoru. U glavi su joj Hamza i Radovići.

Okrenuo se prema Jovanu:

- Odoh spavati, sutra će se srpska vojska okupiti pred našom kućom prije zore. Kamioni će doći još ranije... A, Jovane, imaš li ti još one rakije?

- Imam.

- Iznesi je pred vojsku prije puta... Oficir Davidović mi je rekao da će se opet viđeniji Srbi okupiti na guvnu kod tebe, kako bi objavili da je Foča "oslobođena". Imaš li i za njih rakije?

- Imam.

- Okupi sve domaćine iz sela i dignite one drvene stolove na guvnu. To traži Davidović.

- Dobro.

- Ja sad odoh spavati...

Jovan je išao sa Stojanom do njegove sobe, tiho govoreći da ne čuje Stojanka:

- Stojane, poslušaj me... Nemoj se isturati, objesim ti i srpstvo i Radoviće. Ne daj Bože da ostaneš bez nogu. Svi bi opet obilazili kuću, da junaka Radovića ne gledaju jadnog...

- Znam ja to, Jovane...

- Nećemo ti gasiti svjetlo, ne da Stojanka. Samo što je Stojan zaspao, u sobu su polahko ušli Stojanka i Jovan.

XXXIII

S putom koji je krugovima svojim šarao brda, i huk ptica peo se ka poljani uvrh planinc, Kao da zavarava planinu, šumski put obavijao se oko njenih visova: kada bi došao do vrha jadnog uzvišenja, s malo daha spustio bi se do podnožju višeg brda a onda bi se ponovo, obavijajući se i oko ovog, peo uvis. Uz ove vrleti se nije moglo pravo do vrha planine, pa se put morao kopati ovako, u lukavo obavijajućim okretima.

To jutro, kao da se od zastarjelih mašina uzima posljednja snaga, uz zaglušujući zvuk zagrijanih motora, kao kad neko dodaje gas dok vozilo stoji, sedam teških šumskih kamiona pelo se sporo i zloslutno putem, klateći se oko osovine koja sve drži na okupu, pa je izgledalo da će se na okukama cerade sa kolčevima preturiti sa karoserije niza stranu. I kao što to put i hoće, lukavo su hmilili uzbrdicama i iza svake okuke, s hukom ptica postajali sve bliži visoravni navrh planine, dok nisu došli podno same poljane pa krenuli najdužom ali najblažom uzbrdicom, na kojoj nije bilo okuka.

U šumarku do Velike poljane, odakle se vidio put sa svim njegovim zavojima, stajali su Hamza i Vejsil zamaskirani granjem i gledali s nevjericom. Hamzi se ote uzdah:

- Vejsile, nisi pogriješio...

- Davidović misli da mi ne smijemo napasti ovakvu silu. A tvoja je ideja, Hamza, da im krenemo u susret.

Pogledom su pratili borce koji su se trkom razvrstavali po rubu šume.

- Evo, Vejsile, došli su izviđači. Sada su svi u rovovima.

- Hamza, nemoj da neko zapuca dok ti ne dadeš znak.

- Bit će onako kako ti kažeš. Oni će kamionima ući u Veliku poljanu a mi smo je opasali rovovima. Kada se postroje, prije nego se

razviju i krenu frontalno, ja ću ih pozvati da se predaju. Oni se neće predati...

- Neće, u strahu će zapucati.

- I ja ću dati mojima znak.

- I borba će kratko trajati, Hamza. Iz unakrsne vatre mogu se izvući samo bježanjem niza stranu. Najvažnije je da ih iznenadimo, i da im vatrom ne damo dignuti glavu. Sve drugo je u njihovom strahu. Hajmo i mi u rov...

XXXIV

Kamioni su na ulazu u Veliku poljanu skretali desno i zaustavljali se jedan do drugoga, a ispred njih se prostirao široki pašnjak. Srpski vojnici iskakali su iz karoserija i sa oružjem u rukama trčali u dubinu pašnjaka, gdje su stajali njihovi oficiri i čekali da se oni postroje. Svima se žurilo da im jutro ne bi zahvatilo dana, jer prije mraka morali su biti ponovo kod kamiona.

Za samo nekoliko minuta dvije stotine vojnika postrojilo se u dva reda i čekalo naređenja. Jedan od oficira je na karti, koju je raširio na travi, prutom pokazivao drugima "kote" na planini, podsjećajući ih na plan akcije, kada se iz šume začuo glas:

- Davidoviću, predajte se! Opkoljeni ste! Bacite oružje!

U tom trenutku, velikom kao ova poljana, zaledila se krv srpskim vojnicima, ali su se instinktivno, boreći se samo za svoj život, bacili na travu i ležeći zapucali iz automatskih pušaka u pravcu šume odakle se čuo glas. Bila je to štekćuća muzika rafala na Velikoj poljani, ali srpski vojnici su pucali iz straha i pogledom nisu ni tražili neprijatelja. Nisu prestajali, u hitnji su mijenjali okvire sa mecima...

I dok su oni tijelima svojim prekrivali pašnjak, odjednom ih je zasula kiša metaka sa svih strana, kao kad udari grad na goleti a nemaš se čime pokriti. I kao grad što ne može promašiti, tako ni meci nisu mimoilazili tijela na poljani, zujeći baš kao osovi kad obrlate čovjeka sa svih strana, a on čuči i uzalud se brani. Srpski vojnici nisu više pucali, od silnoga straha stiskali su se ugomilu ne bi li se ikako zaštitili od ovih ljutih žarućih osova što su napadali...

Sve ovo trajalo je samo nekoliko trenutaka. Utihnula je muzika rafala i sastrane začuo se glas:

- Davidoviću, držimo vas na nišanu! Pokupite mrtve i ranjene u kamione i vraćajte se natrag!

Vojnici nisu ni slušali svoje oficire, niti su ih tražili u gustoj gomili tijela na već crvenoj poljani, nego su ustaj ali uz jauke ranjenih. Tek tada se čuo oficir Davidović:

- Sve ranjene i mrtve unesite u kamione!

XXXV

Još prije podneva Čelebićani su velike stolove na guvnu Jovanovome podigli na drvene nogare, i čelni stol prekrili onim stolnjacima plave boje izvezenim crnim orlovima i sa bijelim čipkama na rubovima. Stojanka je opet iznosila iz kuće ikone koje su joj poslali iz crkve Sveti Nikola, među njima i one najstarije koje su nekad bile u crkvi u Kaurskom polju. Neke od zlatom ukrašenih ikona bile su pokloni od bogatih fočanskih trgovaca, pa su čuvane u crkvi, a Jovanu ih je dao pop Sekula. Iza velikog stola opet je bio zid od drvenih dasaka koji su Čelebićani prekrili bijelim stolnjacima na kojim su Čelebićanke izvezle datume iz srpske historije. Iz Ristine kuće Čelebićani su iznijeli kamenu figuru vuka i podigli je na stol do bijelog zida u blizini čelnog stola, ali starca Radoja više nije bilo...

Nekoliko dugačkih stolova usamljenički je iščekivalo goste, a i Jovanov voćnjak oko guvna izgledao je otužno, kao da su stabla bila oboljela od ondašnjega nasrtaja pijanih, kad je onoliko grana polomljeno dok su se beharom širile iznad guvna, čineći hlad gostima. Samo na ponekoj grani su se, sada, vidjeli grozdovi šljiva i jabuka...

Iz podruma Jovanova iznošena je rakija a iz Ristina volovsko meso...

Oko podneva dolazili su viđeniji gosti iz grada i okolnih sela da proslave "oslobođenje" Srbinja, ali ih nije bilo ni za onoga čelnog stola, niti su dolazili onako otvoreno i komotno, već nekako tajnovito, da se ne vide, pa su i sami izgledali jadno kao i Jovanov voćnjak. Dolazili su zabrinuti pa zato nisu ništa govorili. Kao da svi nose neku svoju muku, gledali su ustranu. Grlili su se po tri puta, ali žureći da se odmaknu i što prije sjednu za stolove, gdje ih je čekala rakija i volovsko meso. I kako je ko dolazio, gledao je samo prema stolu...

U osvijetljenoj sobi Jovanove kuće ležao je Stojan s glavom u zavojima, a uz krevet bila je Stojanka. Tek sada, otkako mu je metak na Velikoj poljani odnio pramen kose i parče kosti na tjemenu glave,

Stojan se probudio i ugledao Stojanku. Ona se u tome prekrstila govoreći:

- Hvala Bogu, živ si, Stojane!

- Živ sam...

Stojan je ušutio, kao da se nečeg sjeća, a zatim je pogledao u Stojanku i jedva progovorio:

- Čuj, Stojanka... Taj 'Amza nas je mogao sve pobiti, a nije...

- Čula sam, svi o tome pričaju. Ali svi govore da vas je neko izdao... Dok ste se vraćali, nekome je opalila puška u kamionu i tebe ranila u glavu.

- Sjećam se jednog oficira iz Srbije, koji je sjedio pored mene. Kako će njemu, jednome oficiru, puška opaliti?... U crkvi znaju što su me poslali... Srbi pare nikom ne praštaju... Nego, Stojanka, nisi dobro čula: 'Amza nas je mogao sve pobiti...

- Ama, Stojane, šta je sad važnije: to o čemu zboriš ili što je neki Branković kazao 'Amzi kada da vas dočeka na Velikoj poljani? Slušaj mene, ja ću ti kazati šta je sada naj važnije, jer odlično poznajem Srbe u Čelebićima. Ti si sad onaj Radović iz Čelebića, ranjen u borbi protiv Turaka, i toga se drži. A pusti tog 'Amzu, ići će se opet na njega... Da znaš, rekla sam oficiru Davidoviću da preko Srba u Njemačkoj dovede tvoje sinove Sava i Dušana u Srbinje, jer ti nećeš više ratovati. Doktor kaže da ti je metak odbio sve do mozga...

Stojan se bio zajapurio dok je Stojanka govorila, tako da je teško disao, a onda je na jastuku zaturio glavu malo unatrag i zažmirio ne bi li osjetio bol na tjemenu, samo da ne misli na ovo što mu Stojanka priča. Bol se odazvala brzo i potmulo, kao da će ga razvaliti ili potopiti u moru bezdane tame gdje prestaje stvarnost. Osjećao se kao da ga neko odrvenjelog od bolova sad komada, ali je opet otvorio oči i vidio Stojanku iznad sebe...

- Stojanka - reče - izađi iz sobe... Ne mogu da te gledam.

-Šta ti je?

- Izađi...

Opet je zažmirio, podižući glavu sa jastuka, i bol je nestajala, a Stojanka je izlazila.

Odjednom su, tamo napolju, tišinu prolomili uzvici i galama, kao kad se oblaci sudare prije olujnog pljuska. Sudari su bivali sve jači, potresajući zidove i temelje Jovanove kuće.

"Da mi se ovo bol ne vraća" - mislio je Stojan. Ali, osjećao je samo da mu uzdignuta glava trni, nije bilo boli. "Ili mi se priviđa?" - pomisli.

- "Šta je to?" - pitao se. - "Gdje li je Jovan?" S teškom mukom pridigao se i pokrenuo prema prozoru.

Kada se našao između kreveta i prozora, u sobu je utrčao Jovan. Stojan se okrenuo i raširio ruke da zagrli oca, ali se on naglo sagnuo i ispod kreveta izvukao dvije automatske puške. Jednu je pružio Stojanu:

- Stojane, naši su skočili na onog oficira Kovačevića iz Srbije: govore da je on izdao srpsku vojsku na Velikoj poljani. Njegovi ga brane. Strah me. Neka nam se nađu puške...

Stojan je uzeo pušku i stao kraj prozora.

- Jovane, neće ovi ovamo... Brzo će ih krv spojiti... Nama je da čekamo... I ovo će proći... Dovešće Sava i Dušana u ovu nesreću.. A ja ću ležati u krevetu kao Neđo... Stojanka će ih junačiti... Ti ćeš iznositi rakiju...

Oficir Kovačević i njegovi potegnuše onamo noževe...

- Bože, pomozi Srbima - ponavljao je Stojan nekadašnje riječi popa Sekule.

IZ RECENZIJA

ROMAN TRAUME I NADE

Roman Mirsada Sinanovića sa naslovom "Žrtvovanje vuku", jezovitijeg je sadržaja. Kako je sadržaj istinit, provjerljiv, iz netom minule (da li minule?) bosanske prošlosti, faktički tačan, s podacima koji su tu, takorekavši, nadohvat ruke, s mnogim živim akterima krvoprolića, dobro znanim s obje strane Drine, a zahvaljujući medijima i - svjetskoj javnosti, svaki literarni oblik mu je, sudeći po svemu (ne samo, recimo, po ovome romanu), veoma tijesan i nekako nedovoljan. Uistinu se ne zna koja literarna forma, od pukog fakta do pjesničke sentence, koji način kazivanja uopće odgovara tako zaumnoj neljudskoj istini kao što je klanje muslimana u fočanskom kraju 1992.-1995. godine. Pogotovo kada se zna da je skoro u dlaku ponovljeno prema scenariju Draže Mihajlovića iz 1941.-1945., samo još i mnogo gore i drastičnije (sistematska silovanja Bošnjakinja i sistemsko rušenje muslimanskih sakralnih objekata, između ostaloga).

Autor roznana "Žrtvovanje vuku ", novinar Mirsad Sinanović, nije, da kažemo tako, neposredni svjedok četničkih zločina u fočanskom kraju, ali je rodom i porijeklom otuda, a kao aktivni sudionik minule agresije na Bosnu i Hercegovinu, višestruko je vezan i dobrahno upoznat sa svim detaljima, lokacijama i akcijama tog uragana zla koji je tamo harao i, kao što znamo, naravno, ne samo tamo (ovaj put su, u ovom posljednjem oružanom ataku na Bosnu, Bošnjaci bacani u stotinu, što većih što manjih, jama diljem svoje domovine, usred civilizirane Evrope, na pragu dvadeset i prvog stoljeća!), neposredni svjedok, iako i među bezbrojnim žrtvama četničke kame ima ponekad preživjelih: sjetimo se jame Čavkarice iz Drugog svjetskog rata, ili Derviša Bačvića i njegovog čudesnog, nevjerovatnog spasa sa Željeznog mosta na Drini u Foči 1942. godine, nije među nama i ne može nam opisati, prenijeti i predočiti tu nevjerovatnu bol i nepravdu kosmičkih razmjera, koja se, evo, ne drugi ili treći, nego deseti put ponavlja muslimanima u dobroj zemlji Bosni, njihovoj iskonskoj domaji, njihovoj jedinoj otadžbini.

Roman je, stoga, isklesan, uglavnom, iz dva bloka koji se međusobno smjenjuju i od kojih prvi blok predočava likove srpskog naroda, etnički, religiozno i situaciono, a drugi likove muslimana, žrtve, mitski, mitološki, sujevjerno (gledano očima Srba) - kao ovce koja se mora gotovo dobrovoljno poturiti vučijim čeljustima. Roman je pisan jednostavno, uprošćeno, dijaloški, bez emocija, na neki način objektivno, nekako izdalje, na jedan nepristrasan način, a završen naglo, jednim potezom, kao odsječen.

Osim stravičnih, nepojamnih scena srpskog zločina, u romanu se lahko, doduše kao u zamecima, prepoznaju i sve odlike sudbinskog i sudbonosnog vjekovnog multinacionalnog života bosanskog čovjeka (muslimana, katolika i pravoslavca), njegovih trauma i nada, te odluka i njihovih posljedica. Iako su svi likovi knjige upečatljiviji prema onome šta čine, nego prema onome što su psihološki i suštinski, lik majke Stojanke se, recimo, izdvaja snagom bljeska svoje srpske ostrašćenosti i osviješćenosti, a lik Hamze svojom junačkom sevdah-dobrotom, tanahnošću i usudom.

Ovaj roman kao da nije pisan, zapravo kao da je pročitan i prije nego što je napisan, a o vratu Bosne, na njenim golim prsima, visi kao prepoznatljiv pečat ispisan krvavim, zakučastim, potcrtanim i ponovljenim znakovljem.

Nedžad Ibrišimović

UNIVERZALNO DOBRO PROTIV ZLA

Rukopis romana "Žrtvovanje vuku " Mirsada Sinanovića je štivo pisano na tradicionalan način koje u sebi sadrži sve bitne elemente i karakteristike tradicionalnog romana (fabula, likovi, tema, ideja) sa snažno izraženim dramskim nabojem koji ovom romanu daje posebnu vrijednost. Sinanovićev tradicionalni način pripovijedanja ne ističem slučajno i ne ukazujem na njega kao na jednu od bitnih karakteristika ove proze. Naime, često smo, nažalost, u prilici, pogotovo kod nekih mladih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih proznih stvaralaca, sa mnogo zvučnijim imenom od Sinanovićeva, prepoznati napor u tvorenju njihovih proza. Međutim, to je daleko od onoga kada autor ima priču, gotovu i jasnu, precizno isprofilirane likove, temu koja sve to objedinjuje i ideju koja autora određuje spram njegova djela.

Sve to ima u rukopisu romana "Žrtvovanje vuku" Mirsada Sinanovića. S druge strane, postoji još jedna bitna karakteristika, a to je paralelizam na kojem pisac gradi svoju priču. S jedne strane, imamo srpsku porodicu koja je odnose među svojim članovima izgrađivala na mitologizaciji zla, pokušavajući ga pretvoriti u ideju "borbe za osvešćivanje Srba ", kako je to u jednom svom komentaru iz 1991. godine u beogradskom NIN-u izjavio jedan od vodećih srpskih nacionalnih voda Dobrica Ćosić, pri čemu se sve svodi na laž i obmanu. Ali, kada se to čuje iz usta Srbina razočaranog u historijski kontekst ideologiziranog velikosrpstva, onda to ima sasvim drukčiju literarnu dimenziju.

Taj dramski naboj naslućuje se već na samom početku romana i njegov intenzitet će se povećavati, da bi kulminirao na kraju. To je surova ratna priča, zasnovana na stvarnim, autentičnim događanjima, a koji su samo dio kontinuiteta srpske hegemonističke i genocidne politike spram Bošnjaka, još od vremena Karađorđevih ustanaka, pa sve do agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992.-1995. godine.

S druge strane, gledano iz rakursa žrtve, to je roman u kojem pisac, s punim pravom, ne samo da upozorava žrtvu (Bošnjake, op.

H.A.) nego i osuđuje mirenje s kontinuitetom zla kojem su izloženi više od dvije stotine godina. Srpski ideolozi su itekako svjesni, i pisac gotovo cinično, ali istovremeno i paradoksalno ukazuje na to i pokazuje svijest dželata o žrtvinom mirenju sa zlom koje joj se čini.

Stravični su opisi klanja Bošnjaka u prethodnom i posljednjem ratu na fočanskim mostovima; progona Bošnjaka po okolnim selima, paljevina njihovih domova, odvođenja u logore. Istina, faktografija u ovome slučaju jeste okvir za priču, ali Sinanović je produbljuje neuobičajeno snažnim opisima tog i takvog zla.

Međutim, on istovremeno svoju pripovijest gradi na mitovima i legendama suprotstavljenim kao što su suprotstavljeni dobro i zlo. Ne bih se saglasio s onima koji bi sutra, po izlasku romana iz štampe, ukazali na djelo kao prozu u kojoj se jasno diferenciraju crno-bijeli odnosi. Ne bih iz jednostavnog razloga, jer povijest dvije stotine godina starog ugnjetavanja, ubijanja, progona i rušilačkih pohoda Srba na Bošnjake jeste sama po sebi crna i svako nijansiranje tog crnila bila bi ortodoksna laž. A literatura, saglasit ćemo se, ako mislimo na onu ozbiljnu, a ovaj roman to jeste, uistinu ne trpi laž.

Ovaj roman bi se, istovremeno, mogao nazvati i "kronologijom smrti ", jer na dvije i po stotine stranica toliko je ubijenih i umorenih da čitalac, pa i onaj najčvršćeg nervnog sklopa, ne može ostati ravnodušan. Ponavljanje historije također je bitna karakteristika Sinanovićevog romana, a svojim ukazivanjem na to ponavljanje pisac razgolićuje zlo u mjeri u kojoj je ono samo sebe razobličilo u skoro dva vijeka upornog istrajavanja na uništenju Bošnjaka, njihovog nacionalnog, vjerskog, kulturnog, jezičkog i svakog drugog identiteta.

Sinanović ne spada u one pisce koji se stavljaju na stranu svog naroda zbog svoje nacionalne ili vjerske pripadnosti, nego zhog toga što je suprotstavljanje zlu univerzalna ljudska vrijednost, ma od koga i ma kada zlo dolazilo. Zbog toga i jeste bitan taj paralelizam (čitaj drama, op. H.A.) koji se događa u Stojanovoj obitelji, ali i simbolika otpora i suprotstavljanja zlu koja se ogleda u Hamzi. Između ova dva lika postoji čitava galerija likova koji ne određuju samo pripovijest nego i sami sebe, pri čemu je pisac taj koji ne mora ništa izmisliti: niti jedan

njihov postupak, psihopatogenezu, destrukciju... Sve to je već proživljeno i doživljeno, i piscu preostaje samo da to zabilježi.

Tu su likovi poput Stojanke (majke Stojanove), kojoj je velikosrpstvo važnije od života njenog rođenog sina, te poput oca Jovana, koji je stalno u dilemi da li stati uz one što čine zlo, a kojeg upravo nedoumice dovode od uglednog i dobrostojećeg domaćina do ljudske ruine i nesreće. Teško je sve nabrojati, ali upečutljivi su i likovi: popa Sekule, za kog nema mjesta pred Bogom, ma kako ga on nazivao; potpukovnika Davidovića, oficira JNA; zatvorskog čuvara i čudovišta u ljudskom obliku Burija; Džoje koji poludi spirajući vatrogasnim šmrkom krv poklanih Bošnjaka s fočanskih mostova; Miroslava koji je odrastao u muslimanskoj porodici nakon što su mu roditelji poginuli u saobraćajnoj nesreći; Radomana ogrezlog u krvi i zlu; te cio niz drugih, uvjerljivo opisanih likova, s njihovim djelima i nedjelima, do Vejsila i Hamze koji simboliziraju "probuđenu svijest" Bošnjaka, definiraju njihov odnos prema islamu koji ih nadahnjuje i u kojem jeste utočište od zla, ali je spas u borbi i otporu, i tu je možda najznačajniji dio poruke.

Allah, dž.š., kažnjava zlo, ali daje i mogućnost da se suprotstaviš zlu. U ovom slučaju (konkretno u romanu, op. H.A.) to je otpor Hamzine grupe onima koji u svoju mitologiju ugrađuju ritual žrtvovanja janjeta vuku, i taj ritual provode pred početak svakog pokolja muslimana. Hamza ne pristaje na to žrtvovanje, ne pristaje da bude žrtveno janje, dok iz ruševina Aladža-džamije u Foči zločince progoni najubojitiji od svih, glas savjesti, od kojeg se ne može nikamo pobjeći. Nijedno zlo nije zauvijek, a one koji ga čine stiže kazna od Allaha, dž.š. Nekada prije, nekada kasnije, ali stiže...

Hazim Akmadžić

HOD PO OŠTRICI NOŽA

Još jednom se nešto desilo. Neko kočoperno tursko janje mutilo je lanjsku vodu srpskom vuku. To odiozno, vjerno, slijepo, naivno, dobročiniteljsko, merhametlijsko, fatalno, papagajsko i podaničko "žrtvovanje vuku ", vrisnulo je u Sinanovićevom romanu. Da li će se dovoljno čuti takav vrisak, zavisit će od njegove snage, izvora i uvira riječi.

Ponijet hemingvejskim nervom, Mirsad Sinanović odabrao je najteži put za svoj iskaz, hodeći najopasnijom stazom - oštricom noža, kao preko Sirat-ćuprije. Sinanović je udario golom istinom tamo gdje je najteže izazvati iskru, kupajući se uzgred u lokvama krvi. Svaka kap krvi, izdvojena na ludom drinskom mostu, i ispod mosta u krvavoj rijeci, ima svoju priču.

Galerija raznobojnih likova, od koljača Radomana do vatrogasca Džoje, koji spira krv na mostu velikim šmrkom, smatrajući svoju ulogu težom od Radomanove, od Riste koji nožem ubija svoje učenike (Edina i Elvedina Barlova) do Ostoje i Maksima koji se igraju glavom Fehima Šahovića na nekoj poljani pokrivenoj logoraškim strahom iz njihovih priča... Ne može stati tolika bol u jednu bošču, u jednu krvavu knjigu bošnjačkih svjedočanstava.

Stojan je doživio metamorfozu, totalnu transformaciju vlastite ličnosti. Tragična je metaforičnost rečenice: "Čitav dan padala su tijela sa mosta u Drinu."

Sinanović je vrstan opservator ljudskih slabosti i vrlina. Tu je hrabri i smireni Hamza, koji sa Vejsilom nadmudruje vojničku moć oficira Davidovića. Najbolniji je vapaj vatrogasca Džoje Novakovića: "Lako je Radomanu klati, ali neka on spira krv... "

Fehim Kajević

BILJEŠKA O AUTORU

Mirsad Sinanović rođen je u Foči 1955. godine. Od 1979. do 1985. godine radio je u Srednjoškolskom ccnlru kao profesor maternjeg jezika i književnosti; od 1985. do početka 1990. radio je kao novinar u Šumsko-industrijskom preduzeću Maglić (sve u Foči).

Početkom 1991. godine angažiran je u listu *Muslimanski glas,* a od 1993. godine i u listu *Ljiljan*.

Dobitnik je nagrade Udruženja novinara Bosne i Hercegovine Najbolji ratni reporter za 1994. godinu.

Krajem 1997. godine sa novinarom Sejom Omeragićem objavio je knjigu ratnih reportaža *Smrti i pobjede*, djelo koje svjedoči o agresiji i odbrani, velikim civilnim žrtvama bosanskog stanovništva i velikim pobjedama Armije BiH.

Godine 1998. objavio je zapaženu knjigu ekonomskih i političkih eseja *Bosna između Washingtona i Daytona*.

Krajem 2000. godine objavio je knjigu priča za djecu *Osman i aždaha*.

Danas Mirsad Sinanović radi u sedmičnom listu *Ljiljan* i živi u Sarajevu.

Mirsad Sinanović, književnik i novinar:

KIČMA TEME O GENOCIDU SU MOSTOVI[1]

Mi smo omeđeni vremenom i mi se u njemu rađamo, starimo i umiremo, kao i knjiga samo što ona ostane dugo iza autora, ako vrijedi. Grabežljivi lažni pjesnik i pohvale na drugoj strani ne mogu skratiti ni produžiti njen vijek, sve je do knjige i vremena. Kada u ovo ne bih vjerovao, ne bih ni pisao... Metaforično bih rekao da je vrijeme jedna posuda u kojoj radimo i molimo se Njemu. Naša dobra i loša djela ostaju u toj posudi, a nas ona iscijedi na kraju. Ne možemo biti izvan posude, ali jeste naša duša, ona je neomeđena vremenom

"Ono što ja tražim mogu naći samo u meni, a ne u ovome što vidim i čujem, istina i radostsu u mojim mislima, nema ih izvan mene." Ovo je citat iz romana *"San Hasana Nazira"* - drugog romana našeg sagovornika Mirsada Sinanovića - koji u dobroj mjeri opisuje njega samog a plod toga je nekoliko romana. Tiha je i povučena osoba, kao da nekada nije bio novinar koji je prošao sva bh. bojišta tokom agresije na BiH, i koja se, uprkos toj svojoj karakternoj crti, i dalje bavi bh. stvarnošću pišući za Magazin *"Peta strana svijeta"* koji izlazi u Americi i namijenjen je bošnjačkoj dijaspori. Uposlen na TVSA, dok radi svoj svakodnevni posao, u njegovoj glavi se, kao pčele, roje priče iz prošlih i romana koje tek misli da napiše. Rođen je u Foči 1995. gdje je do 1990. radio kao profesor jezika u srednjoj školi. Po formiranju *"Muslimanskog glasa"* 1991. prešao je u Sarajevo. Kada je iz te novine izrastao nacionalni sedmičnik *"Ljiljan",* uslijedilo je 14 plodnih godina novinarskog rada. Negdje pred samo gašenje *"Ljiljana"* 2004. godine, iz štampe je izašao njegov prvi roman *"Žrtvovanje vuku"* - dokumentaristička proza o genocidu nad fočanskim Bošnjacima. Drugi

---

[1] Razgovarala: Elirija Hadžiahmetović. Intervju objavljen u časopisu *NOVI HORIZONTI,* br. 122, oktobar 2009. god., Zenica.

roman *"San Hasana Nazira",* kojeg se može svrstati i u grupu historijskih romana, već je pokazao da njegov ulazak u književnost nije bio slučajan. Treći roman *"Kulin"* nastavio je liniju označavanja historijskih ličnosti u romanesknoj formi, koja je, zasad, zastala na romanu *"Ajvaz Dedo".*

NOVI HORIZONTI: Nedavno Vam je roman *"Žrtvovanje vuku"* - čija je tema nedavni genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni i koji je imao četiri izdanja na bosanskom jeziku - preveden na engleski jezik. Recenziju Vam je napisao ugledni novinar Roj Gatman, dobitnik Pulicerove nagrade.

SINANOVIĆ: Nakon čitanja prijevoda na engleski jezik, ugledni američki novinar Roj Gatman je napisao zanimljivu zabilješku o romanu. Tokom čitanja osjetio je da je roman pisan na osnovu dokumentacije, pa sam mu u prepisci, na njegovo traženje, taksativno naveo sve dijelove koji imaju uporište u dokumentima, izjavama onih koji su gledali ubijanja, silovanja, masakriranja, paljenje živih u štalama... I on je napisao tu zabilješku koja će se naći na kraju, na koricama knjige. U zabilješci, između ostalog, smatra da će ova dokumentarna forma svojom dinamikom događanja plijeniti pažnju čitalaca i na Zapadu.

NOVI HORIZONTI: Rekla bih, roman je pisan u nekoj ogoljeloj, dokumentarnoj formi neprimjernoj za romanopis. U našoj kulturnoj javnosti naišao je na različite komentare.

SINANOVIĆ: Dugo sam se bavio sobom prije pisanja. Dakle, u kojoj formi izraziti ono što se ponavlja jednom narodu, a da ne idem ni u kakve metafore. Po meni, kičma teme o genocidu nad muslimanskim narodom su mostovi na koje ih na klanje, kroz cijelu njihovu historiju, vode četnici. I kako to izraziti? Odlučih se na ovu ubjedljvo-dokumentarnu koja izaziva traume kod čitalaca. I postigao sam to što sam htio. Oni koji čitaju roman ne ostanu ravnodušni, već se čak pitaju: Zar se ono nama dogodilo? Naravno, bilo je onih koji su kritikovali ovaj

moj izbor govoreći da se na taj način ne može ostvariti književno djelo velikih vrijednosti, a meni to i nije bio cilj. Htio sam genocid, kakav se dogodio, ponuditi čitaocima. Međutim, bilo je i onih koji su uzvisivali ovaj moj izbor i na tasu su se poravnavala ova različita mišljenja.

NOVI HORIZONTI: Svi vaši romani su pisani u nekoj tradicionalnoj formi sa nacionalnim sadržajima, bave se historijom, a u Evropi su akteulni sasvim drukčiji sadržaji i trendovi u postmodernističkoj formi?

SINANOVIĆ: Modernim piscima pogled na predmet posluži kao povod za priču. Moderni romani nemaju konstrukciju, ponekad se i ne zna glavni junak. Postmodernisti gube zanimanje za stvarnost i njihova književnost je okrenuta sama sebi. Onaj susret neprijateljskih vojnika u rovu u filmu *"Ničija zemlja"* je univerzalna tema, u više navrata obrađena u književnosti, i najmanje je bosanska. Ali teško je napraviti film koji bi obuhvatio sve zločine, a da pri tome bude umjetnički. Film *"Snijeg",* rediteljice Aide Begić Zupčević, obrađuje autentično bosansku temu, a dostigao je velike umjetničke domete. Zavisi šta se hoće. Međutim, pogledajte savremene evropske pisce i oni se vraćaju tradicionalnoj formi, kao i sve u životu.

NOVI HORIZONTI: Koliko su u romanu stvarni likovi i događanja, a koliko ima vaše fikcije i mašte, s obzirom na formu koju ste odabrali?

SINANOVIĆ: Imao sam izjave mnogih muškaraca, i žena, i djece, koji su vidjeli kako su njihovi ubijani, klani u štalama, paljeni u kućama, ali sam imao takve primjere i iz Drugog svjetskog rata, pa sam ih poredio. I roman je nastao na tom ponavljanju. U osnovi je taj "kosovski sindrom", vraćanje Srba u srednji vijek i njihova borba protiv Turaka. Bosna je najviše danas ugrožena tim sindromom. Ta patologija se prenosi na mlade generacije Srba koji su se rodili nakon agresije na BiH, koji uzvikuju: "Nož, žica Srebrenica!" Veći dio romana su stvarni događaji, a manji su moja mašta.

NOVI HORIZONTI: Šta za Vas znači izlazak knjige?

SINANOVIĆ: Kada knjiga izađe iz štampe, ona više nije autorova, njegova je bila samo dok ju je pisao. Autor je i ne čita kada izađe. Pripada čitaocima, javnosti i vremenu. Samo od knjige zavisi koliko će ostati u vremenu, autor joj ne može pomoći. Mi smo omeđeni vremenom i mi se u njemu rađamo, starimo i umiremo, kao i knjiga samo što ona ostane dugo iza autora, ako vrijedi. Grabežljivi lažni pjesnik i pohvale na drugoj strani ne mogu skratiti ni produžiti njen vijek, sve je do knjige i vremena. Kada u ovo ne bih vjerovao, ne bih ni pisao... Metaforično bih rekao da je vrijeme jedna posuda u kojoj radimo i molimo se Njemu. Naša dobra i loša djela ostaju u toj posudi, a nas ona iscijedi na kraju. Ne možemo biti izvan posude, ali jeste naša duša, ona je neomeđena vremenom.

NOVI HORIZONTI: Međutim, i drugi Vaši romani ne ostanu samo na jednom izdanju, prevode se i na druge jezike. Roman *"San Hasana Nazira"* je preveden na turski i njemački, prema *"Kulinu"* je priređena pozorišna predstava, a u pripremi je i drugo izdanje *"Romana o Ajvazu"*. Sve to govori da je vrijeme na vašoj strani, da vas ono troši, a da vaši romani ostaju.

SINANOVIĆ: Vrijeme je objektivno i ono će presuditi. Stvaranje u pravom smislu povezano je sa Stvoriteljem, jer samo on stvara iz ničega, al iz onoga što je On već stvorio. Zato je stvaranje povezano sa vremenom. Znam da me je ovo pisanje umnogome potrošilo, ne samo godine, a s onim što sam napisao - bit će kako vrijeme presudi. Inače, ja osobno nemam nikakvih ambicija.

NOVI HORIZONTI: Koliko je u vašem romanu Ajvaz Dedo historijski lik?

SINANOVIĆ: Mi nemamo pisanih sačuvanih dokumenata o evliji Ajvaz -Dedu. To historije i legendi i predanja što imamo jako je malo, ali i to je u nekim varijantama. Boraveći u Istanbulu, u jednom

muzeju sam došao do jednog dokumenta na najstarijem osmanskom jeziku, ali je bio toliko izblijedio da se nije mogao pročitati. Orijentalista iz Ministarstva kulture Federacije Nusred Čolo je bio u turskim muzejima deset dana, ali ni on nije mogao doći do bar jednog pisanog dokumenta. Mi smo veoma oštećeni u BiH, u poziciji smo da se oslanjamo na predanja i legende. Zbog svega ovog, ja sam u roman ugradio svoj lik i svoju viziju tiih događanja. Osnovno mi je bilo da se ne ogriješim o neka teološka načela. Dakle, evlije su dobri robovi Allahovi i Njegovi najbolji prijatelji. Nisu samodopadljivi, niti su hvalisavci, blagi su, nisu oholi i sa svim ovim ih je Alllah, dž.š, darivao, jer ih je zavolio i bdije nad njima. Oni nikada o sebi ne govore, to njima nije svojstveno, pa onaj kataolički svećenik koji je prešao na islam govori o Ajvazu. Mi o njemu saznajeno iz usta ovog svećenika koji je prešao na islam, a koga sam ja nazvao Suhejbom. To je vrijeme bogumila koji su prelazili na islam, ali ih je bilo koji Ajvazu nisu vjerovali i tu nastaju sukobi, kao i sukobi sa Suhejbom. Božiji Poslanik, alejhi selam, nas upućuje da uputimo Milostivom dovu za kišu, što je Ajvaz Dedo u tih 40 sabaha i uradio. Allah Uzvišeni mu raspukne stijenu i voda je potekla, što je veliki dar za Akhisar (Prusac) u kome je vladala suša. Međutim, više je radnje u mislima glavnih junaka, nego one stvarne pa je ovo roman toka svijesti, pa je po tom izrazu moderan. Iako roman ima kontinuiranu radnju, ona je dijelom zatomljena unutarnjim monolozima junaka Suhejba. Iako sam roman napisao za jednu godinu, dvije godine prije toga sam se bavio razmišljanjem o njemu, bavio se istraživanjem, ali, nažalost, do izvornih pisanih tragova u turskim muzejima o Ajvazu nisam došao.

NOVI HORIZONTI: Da se vratimo vječnoj temi ponavljanja genocida nad Bošnjacima, onoj koja je tema vašeg romana *„Žrtvovanje vuku"*...

SINANOVIĆ: Što god nekoga pogodi, to je zato što je bio u stanju nemara. Mi smo narod koji sve zaboravlja. Nas podsjećanje na naše djedove, kao što su Ajvaz Dedo i šejhovi Murat i Salih iz Dobrih voda, liječe od nemara. Lubenicu dok je vezana peteljkom sunce grije i

ona zreli i raste, a kada se otrgne, ona usahne.Tako je i sa insanima. Ne smijemo zaboravljati naše znamenite pisce. Malo nas znade da su mezar pisca i šejha Mustafe Gaibije u Staroj Gradiški jednako obilazili i muslimani i kršćani. U pismu sultanu Mehmedu III Gaibija doslovno kaže: "Titula, užitaka i nakita ima u izobilju, ali šeriata i pravde nema". Ovakvih protesta bilo je i kod Muhameda Nerkesije, Kodže Muerriha, lbrahima Alajbegovića Pečevije, Muhameda Prozorca. Imali smo veoma zanimljive pisce u prošlosti... Ponavljanja genocida su zbog gafleta (nemara). Ko se danas sjeća naših ratnih komandanata Safeta Zajke, Envera Šehovića, Zaima Imamovića?

NOVI HORIZONTI: U vrijeme ramazana i Bajrama bili ste na godišnjem odmoru. Kao da ste u miru htjeli ibadetiti Stvoritelju u vrijeme ova dva vjerska praznika. S obzirom na to da su ti dani prošli, razmišljate li o pisanju neke nove knjige, ili ćete napraviti pauzu?

SINANOVIĆ: Ako bude zdravlja i kuveta, planirao sam do kraja godine završiti monografiju o rahmetliji Izetu Naniću, komandantu 505. bužimske brigade. U vrijeme njegove pogibije bio sam u Bužimu kao novinar, pratio sam oslobodilački pohod Petog korpusa. U godinama nakon agresije bilo je dogovora o pisanju ove monografije, ali tada, izgleda, to nije bilo suđeno.

Mirsad Sinanović
ŽRTVOVANJE VUKU

Izdavač:
"PROMETEJ"
Društvo za izdavačku i knjižarsku djelatnost

Direktor:
Amra Bavčić

Tehnički urednik:
Nurko Hodžić

Lektor i korektor:
Indira Pindžo i Jasmina Bikić

Štampa:
"DES" Sarajevo

Za štampariju: Džemal Bašić

ISBN 9958-9548-0-X